

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav románských studií

Bakalářská práce

Veronika Volejníková

Variace diftongu ou/oi v evropské portugalštině

Variation of the diphthong ou/oi in european portuguese

Praha 2024

Vedoucí práce: Mgr. Petra Svobodová, Ph.D.

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala především vedoucí mé práce, Mgr. Petře Svobodové, Ph.D., za pomoc a cenné rady udílené při psaní této bakalářské práce.

Děkuji také MA. Marii José Carvalho, Ph.D. z Univerzity v Coimbre za vzbuzení zájmu o téma. Mé díky patří dále známým z Portugalska za vyplnění a pomoc s distribucí dotazníků a mým přátelům a blízkým za to, že mi byli po celou dobu velkou oporou.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, dne 30.4. 2024

Veronika Volejníková

Abstrakt

Cílem práce je představit problematiku variování dvojhlásek /ow/ a /oj/ jako fenomén objevující se v mnoha portugalských slovech a popsat faktory, které podmiňují preferenci a míru variace těchto dvojhlásek. První část práce je věnována dvojhláskám /ow/ a /oj/, jejich vzniku a vývoji v kontextu skupiny orálních klesavých dvojhlásek. Dále se práce zaměřuje na variaci dvojhlásek /ow/ a /oj/ z hlediska historických jazykových procesů, které ji mohly podmiňovat. V druhé části práce je předkládán výzkum slov vstupujících do této variace. Na základě dat z portugalského korpusu NOW a dat sesbíraných v dotazníkovém šetření s 93 účastníky je provedena frekvenční analýza v závislosti na etymologii dvojhlásek a v závislosti na fonologickém prostředí dvojhlásek.

Klíčová slova: dvojhlásky, variace, evropská portugalština, fonetika, fonologie, frekvence, etymologie, korpusy

Abstract

The aim of the bachelor's thesis is to present the issue of /ow/ and /oj/ variation as a phenomenon occurring in many Portuguese words and to describe the factors that condition the preference and degree of variation of these diphthongs. The first part is devoted to the diphthongs /ow/ and /oj/, their origin and evolution in the context of the oral diphthong group. Next, the thesis focuses on the variation of /ow/ and /oj/ in terms of historical linguistic processes that may have conditioned it. The second part of the thesis presents research on the words entering this variation. Based on data from the Portuguese corpus NOW and data collected in a self-administered questionnaire survey with 93 participants, a frequency analysis is carried out depending on the etymology of the diphthongs and on the phonological context of the diphthongs.

Keywords: diphthongs, variation, European Portuguese, phonetics, phonology, frequency, etymology, corpora

Úvod.....	7
Teoretická část	9
1. Dvojhlásky v portugalštině.....	9
2. Vývojové procesy orálních klesavých dvojhlásek	12
2.1. Dvojhlásky s jódem	13
2.1.1. Původ dvojhlásky /oj/	15
2.2. Dvojhlásky s wau.....	15
2.2.1. Původ dvojhlásky /ow/	18
3. Variace	19
3.1. Jazyková variace	19
3.2. Fonologická variace	20
3.3. Variace dvojhlásek /ow/ a /oj/	21
Praktická část	26
4. Slova s variací /ow/ ~ /oj/	26
5. Slovníkový výzkum.....	27
5.1. Ověření variace	28
5.2. Hierarchizace hesel	28
5.3. Specifikovaná hesla	29
5.4. Etymologie slov s variací /ow/ ~ /oj/	29
6. Frekvenční analýza.....	32
6.1. Sebraná data.....	32
6.1.1. Korpus NOW	32
6.1.2. Dotazníky	33
6.2. Frekvence v závislosti na etymologii dvojhlásky	34
6.3. Frekvence v závislosti na fonologickém kontextu.....	38
6.4. Grafémy e a i v nefinální slabice	39
6.5. Grafém a v nefinální slabice	41
6.6. Dvojslabičná slova	43
Závěr	46
Resumé	48
Resumo	50
Seznam použité literatury	52

Úvod

Tématem této práce je variace dvojhlásek /ow/ a /oj/ objevující se v portugalském jazyce. Jedná se o záměnu spočívající ve volbě mezi dvěma existujícími glidami, /w/ a /j/, spoluutvářejícími se samohláskou /o/ dvě studované dvojhlásky. V rámci této variace existují slova, ve kterých v současné portugalštině převládá preference dvojhlásky /ow/, a slova, ve kterých převládá preference dvojhlásky /oj/, jakož i slova, ve kterých dochází ke značné oscilaci mezi těmito dvojhláskami. Variování dvojhlásek /ow/ a /oj/ se objevovalo již od období 13. století, jak dokazují například zápisy slov *oytubro/outubro*, *coyto/couto*, *outavo*, či *oyto* v textech ze 13. - 15. století. Práce předkládá škálu procesů, které v průběhu staletí dle lingvistů podmiňovaly a ovlivňovaly tuto variaci. V současné portugalštině má variace již jinou podobu. Některá slova nejsou v současné portugalštině jejím hlavním předmětem již proto, že jsou považována za archaická, jindy je považována za archaickou jedna z variant. Předmětem variace dvojhlásek /ow/ a /oj/ jsou však v současné portugalštině desítky slov a míra jejich variace je různá.

Navzdory existenci rozsáhlé diplomové práce, nahlížející na problematiku především z hlediska dialektologického, nebylo tomuto fenoménu věnováno dostatek pozornosti a nebyly dostatečně uváženy jazykové faktory, jež mají potenciál zásadního vlivu na jazykovou variaci. Fonologické změny jsou přitom často vyvolané sousedními zvuky a tato interakce je zásadní pro utváření a vývoj jazyka. „Primárním motorem jazykových změn je změna zvuku”¹

Teoretická část práce představí nejdříve fonetickou distinkci jmenovaných dvojhlásek, rozličné procesy, které vedly ke vzniku jedné a druhé dvojhlásky, i jejich následný vývoj. Dále se práce bude zaměřovat na roli variace v instituci jazyka, zejména bude pozornost věnována variaci fonologické. Hlavní pozornost bude zaměřena konkrétně na variaci etymologické dvojhlásky /ow/ s neetymologickou dvojhláskou /oj/ a variaci opačnou. Zaměříme se na první výskyty této variace a na vývojové procesy, které variaci /ow/ a /oj/ mohly podmiňovat.

¹ AZEVEDO, M. M. *Portuguese: a linguistic introduction*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. [online]. [cit. 2024-02-10]. Dostupné z: <<https://doi.org/10.1017/CBO9780511755057>>. s. 149

V praktické části práce zrealizujeme vlastní výzkum. Naším prvním cílem bude sestavení souboru velkého množství slov, která vstupují do studované variace. Zdrojem pro vyhledávání variujících slov bude jazykový korpus, který umožňuje zadání pokročilého dotazu. Ověřování dubletnosti tvarů slov bude probíhat prostřednictvím dvou portugalských slovníků. Dalším krokem bude dohledání etymologie slov tvořících náš soubor s variujícím diftongem. Na základě etymonů zkoumaných slov budeme moci určit proces, kterým v jednotlivých slovech došlo ke vzniku dvojhlásky. Předmětem praktické části práce bude výzkum desítek slov vstupujících do této variace. S dostatečně velkým a relevantním vzorkem provedeme frekvenční analýzu a zaměříme se na to, jaká dvojhláska je u kterého slova preferovaná a která slova vstupují do variace více, zatímco jiná jen v omezené míře. Na frekvenci budeme pohlížet v kontextu etymologie dvojhlásek a v kontextu sousedního fonologického prostředí dvojhlásek. Naším cílem je v rámci sestaveného souboru slov vysledovat určitou pravidelnost, která podmiňuje uváděné dva frekvenční údaje jednotlivých slov. Zmíněné dva faktory považujeme v problematice variace dvojhlásky /ow/ ~ /oj/ za stěžejní a předpokládáme, že budou určujícími faktory pro preferenci jedné z variant slova a pro míru, ve které slova do variace vstupují.

Teoretická část

1. Dvojhlásky v portugalštině

V naší práci se soustředíme na dvojhlásky /ow/ a /oj/. Pohlížíme na ně z hlediska jejich vzniku, vývoje i variace, do nich vstupují. Rádi bychom proto na úvod představili systém dvojhlásek v portugalštině. Dvojhlásky jsou dle Tlaskala výrazným prvkem portugalského jazyka. „[...] jedním z charakteristických rysů zvukové stránky portugalštiny je poměrně vysoká frekvence dvojhlásek.”²

Dvojhláska je složena ze dvou segmentů, samohlásky a polosamohlásky, v jedné slabice. „Na základě pravidel Trubeckého (1976) je nutno považovat dvojhlásky za kombinace dvou fonémů a nikoli za foném jeden.”³ Jedním fonémem je glida a jedním plnohodnotný vokál. Glidy lze považovat buď za souhláskové fonémy /j/ a /w/ z toho důvodu, že právě se souhláskami vstupují do významových protikladů a i ve slabice se chovají jako souhlásky, nebo lze glidy považovat pouze za realizace samohláskových fonémů /i/ a /u/ a mezi fonémy je neřadit. M. Mateus et al. představují polosamohlásky jako jeden ze tří druhů fonémů v portugalštině. „Pomocí metodiky rozlišovacích párů můžeme v portugalštině rozpoznat existenci různých fonémů – souhlásek, samohlásek a polosamohlásek.”⁴ Cintra a Cunha však prezentují polosamohlásky jako fonémy /i/ a /u/ ve specifickém kontextu. „Mezi samohláskami a souhláskami existují polosamohlásky, což jsou fonémy /i/ a /u/, které spolu se samohláskou tvoří slabiku. Foneticky se tyto asylabické samohlásky přepisují jako [j] a [w].”⁵ V souladu s výše zmíněnými charakteristikami jsou glidy označovány také jako aproximanty.

² TLÁSKAL, J. *Fonetika a fonologie současné evropské portugalštiny*. 2., přeprac. vyd. Praha: Karolinum, 2006. ISBN 978-80-246-1228-7. s. 181

³ Tamtéž, s. 177

⁴ MATEUS, M. H. M., ANDRADE, A., VILLALVA A. et al. *Fonética, fonologia e morfologia do português*. Lisboa: Universidade Aberta, 1990. ISBN 978-972-674-051-3. s. 304.
originál citace: “Utilizando a metodologia dos pares distintivos, podemos reconhecer a existência de diferentes fonemas da língua portuguesa — consoantes, vogais e semivogais.”

⁵ CUNHA, C., CINTRA, L.F.L. *Nova gramática do português contemporâneo*. Lisboa: João Sá da Costa, 1999. 15.a ed. ISBN 972-9230-00-5. s. 32.
originál citace: “Entre as vogais e as consoantes situam-se as semivogais, que são os fonemas /i/ e /u/ quando, juntos a uma vogal, com ela formam sílaba. Foneticamente estas vogais assilábicas transcrevem-se [j] e [w].”

Jsou to obecně hlásky s nevýraznou, často i proměnlivou artikulací a málo rozvinutou strukturou šumu i tónu; a. (aproximant) není vlastně typickou souhláskou, ale ani samohláskou: tomu odpovídá tradiční pojmenování polosamohláska, polovokál; v akustické terminologii glida (z angl. glide).⁶

V naší práci budeme považovat glidy za souhláskové fonémy a označovat je v souladu s tím /j/, /w/.

Na rozdíl od samohlásek, při jejichž produkci dochází k proudění vzduchu volně bez jakýchkoli překážek, glidy jsou tvořeny při pohybu jazyka či rtů. Jejich trvání je tak minimální, neboť pohyb může trvat jen tak dlouho, dokud nenarazí na překážku.⁷ Vzhledem k místu artikulace je [j] palatální a [w] velární, či labio-velární.⁸

Chceme-li si definovat fonetický rozdíl mezi glidami ve zkoumaných diftonzích, můžeme ho stanovit na základě místa artikulace tak, že [j] je palatální aproximant, zatímco [w] je velární aproximant, dále [j] je přední glida, zatímco [w] je zadní glida.⁹ Kdybychom na glidy pohlíželi jako na fonémy /i/ a /u/, pak jsou podle horizontálního postavení jazyka v ústní dutině tyto vokály sobě protikladem.¹⁰ Vzhledem ke stavbě zkoumaných dvojhlásek je právě těmito rozdíly tvořena i fonetická rozdílnost dvojhlásek /ow/ a /oj/. První segment dvojhlásky je v obou případech zastoupen fonémem /o/, orální polovysokou zadní samohláskou [o].

V portugalštině existují dvojhlásky nazální a orální a dvojhlásky klesavé neboli sestupné a stoupavé neboli vzestupné. Nazální jsou dvojhlásky, k jejichž produkci dochází zapojením dutiny ústní i dutiny nosní – /õj/. Orální jsou ty dvojhlásky, k jejichž produkci dochází zapojením pouze dutiny ústní – /oj/. Rozlišení na klesavé a stoupavé je dáno především pořadím plhodnotného vokálu a glidy. Stoupavé dvojhlásky jsou tvořeny glidou

⁶ KRČMOVÁ, M. *Aproximanta*. [online]. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.). CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny, 2017. Dostupné z: <<https://www.czechency.org/slovník/aPROXIMANTA>>. [cit 2024-02-19].

⁷ AZEVEDO, M. M., cit. d., s. 29

⁸ CUNHA, C., CINTRA, L.F.L. *Nova gramática do português contemporâneo*. cit. d., s. 43. „Palatály (jsou) tvořené kontaktem mezi zadní částí jazyka a tvrdým patrem nebo horním patrem [...]. Veláry vznikají kontaktem zadní části jazyka s měkkým patrem. originál citace: “PALATAIS, formadas pelo contacto do dorso da língua com o palato duro, ou céu da boca.[...] VELARES, formadas pelo contacto da parte posterior da língua com o palato mole, ou véu palatino.”

⁹ AZEVEDO, M. M., cit. d., s. 30

¹⁰ TLÁSKAL, J., cit. d., s.169

a na ni navazující samohláskou – /wa/. U klesavých diftongů¹¹ naopak přichází na řadu nejprve vokál, poté glida – /ej/. Kromě struktury se klesavé a stoupavé diftongy liší také stabilitou. „Pouze klesavé diftongy jsou v portugalštině stabilní“.¹² U stoupavých diftongů může docházet k nejednoznačnosti ve struktuře slabik a tedy k alternaci diftongu s hiátem.

¹¹ Termíny *dvojhláska* a *diftong* jsou považovány za synonyma (TLÁSKAL, J. cid. d., s. 177-184). Synonymně jsou používány také v této práci.

¹² CUNHA, C., CINTRA, L.F.L. *Breve gramática do português contemporâneo*. Lisboa: Sá da Costa, 1991. 4.a ed. ISBN 978-972-9230-05-9. s. 38
originál citace: “Em português apenas os decrescentes são os ditongos estáveis.”

2. Vývojové procesy orálních klesavých dvojhásek

Následně představíme procesy související s vývojem orálních klesavých dvojhásek v portugalštině. Pouze klesavé dvojhásky jsou někdy oproti těm stoupavým považované za opravdové dvojhásky. „Fonologické diftongy jsou interpretovány jako skutečné diftongy v jazyce, protože vytvářejí opozice v lexiku a nepodléhají volné variaci s hiátem. Naproti tomu fonetické¹³ diftongy mohou volně variovat s hiátem a podléhají redukci.”¹⁴

V latině existovaly tři diftongy, AE /aj/, OE /oj/ a AU /aw/. První dva se v období přibližně 1. století monoftongizovaly, kdy AE se vyvinulo ve většině případů v /ε/ – CAELU > *céu*, OE se vyvinulo v /e/ – POENA > *pena*.¹⁵ Dvojhásky AU si zachovala svou podobu i ve vulgární latině.

Ve staré portugalštině, v období od poslední třetiny 12. století po druhou polovinu 16. století,¹⁶ existovaly následující klesavé diftong: /oj/, /ej/, /aj/, /uj/, /ow/, /ew/, /aw/ a /iw/.¹⁷

Otevřené dvojhásky /ej/, /oj/ a /εw/ se k inventáři orálních klesavých diftongů přidaly přibližně v 15. století jako následek pádu intervokálních konsonantů – CRUDELES > *cruees* /kruεjs/, SOLES > *soes* /sojs/, CAELU > *céu* /tsew/.¹⁸

¹³ Klesavé dvojhásky mohou být označovány jako fonologické a stoupavé jako fonetické v tom smyslu, že fonetické mohou být dvojháskami pouze na úrovni realizace.

¹⁴ PEIXOTO, J.S. *O ditongo em português: história, variação e gramática*. [online]. Revista Lingüística / Revista do Programa de Pós-Graduação em Linguística da Universidade Federal do Rio de Janeiro, vol. 7, núm. 1, junho de 2011. ISSN 1808-835X 1. Dostupné z <<https://revistas.ufrj.br/index.php/rl/article/view/4454>>. [cit. 2024-03-7].

¹⁵ BROCARD, M.T. *Tópicos de História da Língua Portuguesa*. Lisboa: Edições Colibri, 2014. ISBN 978-989-689-389-7. s. 35

¹⁶ Periodizace podle Luís Felipe Lindley Cintry

¹⁷ HRICSINA, J. *Vývoj portugalštině jazyka*. Praha: Karolinum, 2015. ISBN 978-80-246-2979-7. s. 85, 111

¹⁸ Tamtéž. s. 111

2.1. Dvojhlásky s jódem

Diftong /oj/ je výsledkem procesu metateze. Pozice hlásek ve slově se změnilly tím, že byla atrahována polosamohláska k přízvučné slabice – CORIU– > *coiro*¹⁹. Tento proces můžeme pozorovat na četných případech slov s původním latinským sufixem –*ōriū* > –*oiro*. Zdrojem pro vývoj dvojhlásky /oj/ je také proces semivokalizace konsonantu /k/ ze skupiny –*oct-* v glidu /j/ – *nocte* > *noite*.²⁰ Vznik diftongu /oj/ je chápán dále jako vývoj z hláskové skupiny /o/ + konsonant +/e/ – *bove* > *boi* a z hláskové skupiny /ui/ – *fuit* > *foi*.²¹

Diftong /ej/ vzniká tehdy, kdy se /j/ setká s /a/ či /ε/. Vznik /ej/ je mimo jiné výsledkem procesu metateze, kdy došlo, stejně jako u dvojhlásky /oj/, k atrakci jódu z následující slabiky – MATERIA > *madeira*, BASIU– > *beijo*.²² Četnou skupinou, kde k procesu metateze došlo, jsou slova s původním latinským sufixem –*ārīum*. Ve vulgární latině se tento sufix změnil na –*airo*, následně asimilací uvnitř slabičného jádra došlo k transformaci z diftongu /aj/ na diftong /ej/ – PRIMARIUM > *primairo* > *primeiro*; IANUARIUM > *januairo* > *janeiro*.²³ Za vznik diftongu /ej/ lze obecně označit tento přerod z /aj/ na /ej/ způsobený regresivní asimilací – LAICU– > *leigo*.²⁴ Vznik dvojhlásky /ej/ taktéž tkví v semivokalizaci konsonantu /k/ v přízvučné slabice – LACTE > *leite* a ve vývoji slovesných koncovek AMAVI > *amei*.²⁵ Vývoj z /aj/ na /ej/ proběhl pravděpodobně v období 9. století, přičemž metateze, jejímž výsledkem je /aj/, asimilaci předcházela.²⁶ Ve staré portugalštině se objevovala také slova, ve kterých došlo k metatezi, ale nedošlo u nich k následné asimilaci /aj/ k /ej/ – *adversairo*, *notairo*, *vigairo* (1281).²⁷ Příčinou je pravděpodobně časové omezení této asimilační změny.

¹⁹ BROCARDO, M.T., cit. d., s. 38

²⁰ HRICSINA, J. *Zaměňování diftongů /ow/ a /oj/ ve vývoji evropské portugalštiny*. [online]. Časopis pro moderní filologii. roč. 99 (2017), č.1, s. 74-85. ISSN 0008-7386. Dostupné z: <<https://casopispromodernifilologii.ff.cuni.cz/en/magazin/2017-99-1-2/>> [cit. 2024-02-02]. s. 78

²¹ Tamtéž, s. 76

²² HUBER, J. *Altportugiesisches Elementarbuch*. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung, 1933. s. 49

²³ PEIXOTO, J.S., cit. d., s. 61

²⁴ HUBER, J., cit. d., s. 49

²⁵ BROCARDO, M.T., cit. d., s. 37

²⁶ HUBER, J., cit.d., s. 49

²⁷ Tamtéž, s. 50

„Jsou to slova vypůjčená z psaného jazyka, která zakusila atrakci *i* poté, kdy už byla dokončena změna *ai* k *ei*.“²⁸ V současné portugalštině mají uvedená slova sufix nepoznamenaný metatezí – *adversário, notário, vigário*.

V případě obou latinských sufixů *-oriu* i *-ariu*, která se vyskutují v současné portugalštině bez atrahovaného jódu, se jedná téměř výhradně o proparoxitonická slova s vyznačeným akcentem – *provisório, consultório; primário, seminário*.

Dvojhláska /ej/ procházela později v rámci vývoje portugalštiny monoftongizací. Už na konci 14. století se například objevilo slovo *meyo* v monoftongizované podobě *meo* a začátkem 15. století se vyskytla, oproti starší podobě *meydade*, dnešní monoftongizovaná podoba slova *metade*.²⁹ Tato monoftongizace vyvrcholila v 16. století.³⁰ Tendence diftong /ej/ monoftongizovat tkví pravděpodobně ve fonetické blízkosti obou hlásek [e] a [i].

Dvojhláska /aj/ není pouze přechodným řešením, jaký představuje v jednom z výše uvedených případů evoluce dvojhlásky /ej/. Vznikla například vývojem z latinského SAPIAM v portugalský konjunktiv > *saiba*.³¹ Dvojhláska /aj/ vznikla také synkopou znělého intervokálního konsonantu – *magis* > *mais*.³²

Dvojhláska /uj/ vznikla procesem semivokalizace konsonantu ze skupiny /-kt-/ či /-lt-/ a i u ní můžeme pozorovat tendenci ji monoftongizovat – MULTU – > *muito*, FRUCTU – > *fruito* > *fruto*.³³

²⁸ HUBER, J., cit.d., s. 50

originál citace: “Es sind dies der Schriftsprache entlehnte Wörter, welche die Atraktion des *i* erst erfuhren, als der Wandel *ai ei* schon vollzogen war.”

²⁹ CARVALHO, M.J. *Ditongos orais e seus processos evolutivos na história do português*. [online]. Estudos de lingüística galega, vol. 10 (2018), s. 41-54. ISSN 1889-2566. Dostupné z: <https://doi.org/10.15304/elg.10.4538>. [cit. 2024-02-02]. s. 46.

³⁰ Tamtéž, s. 46.

³¹ BROCARD, M.T., cit. d., s. 38

³² HRICSINA, J. *Vývoj portugalského jazyka*., cit. d., s. 111

³³ MAIA, C.A. *História do Galego-Português: Estado linguístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o século XIII ao século XVI*. Lisboa: FCG/JNICT, 1997. s. 558-559. Aput CARVALHO, M.J., cit. d., s. 49

2.1.1. Původ dvojhlasiky /oj/

Hlavními etymologickými východisky této dvojhlasiky jsou:

- a) semivokalizace konsonantu /k/ ze skupiny *-oct-* v glidu /j/ – *nocte* > *noite* ³⁴
- b) metateze polosamohlásky – *CORIU-* > *coiro*.³⁵

2.2. Dvojhlasiky s wau

Dvojhlasika /ow/ má několik etymologických východisek. V první řadě je výsledkem evoluce původní latinské dvojhlasiky AU. Dvojhlasika /ow/ vznikla uzavřením a zvýšením centrální samohlásky v původním diftongu tzv. regresivní asimilací – /aw/ > /ɔw/ > /ow/.³⁶ Změna z /aw/ na /ow/ proběhla pravděpodobně v 9. století.³⁷

Kromě přímého vývoje z primárního /aw/ známe také vývoj dvojhlasiky /ow/ z tzv. sekundárního /aw/. V nadcházejících případech došlo nejdříve ke vzniku /aw/ a následně ke změně /aw/ na /ow/. Sekundární /aw/ má několik etymologických pozadí. Také u dvojhlasiky obsahující wau existují případy vzniklé atractionem polosamohlásky z následující slabiky k přízvukné samohlásce – *SAPUIT* > /sowbe/. Dále vzniká sekundární /aw/ semivokalizací konsonantu /l/ před souhláskami /p/, /t/, nebo /k/, jemuž předchází /a/ – *ALTERU-* > /awtro/ > /owtro/.³⁸ Semivokalizace se uplatňuje i v případě konsonantu /k/ ve skupině *-oct-* – *DOCTOR* > /dowtor/.³⁹ Semivokalizace dává sekundárnímu /aw/ vzniknout také ve slovesných koncovech obsahujících /v/ – *AMAVIT* > /amaw/ > /amow/.

³⁴ HRICSINA, J. *Zaměňování diftongů/ow/ a /oj/ ve vývoji evropské portugalštiny.*, cit. d., s. 78

³⁵ BROCARDO, M.T., cit. d., s. 38

³⁶ CARVALHO, M.J., cit. d., s. 42

³⁷ HUBER, J., cit. d., s. 50

³⁸ BROCARDO, M.T., cit. d., s. 37

³⁹ HRICSINA, J. *Zaměňování diftongů/ow/ a /oj/ ve vývoji evropské portugalštiny.*, cit. d., s. 78

Etymologická pozadí dvojhlásky /ow/ lze spatřovat také v podobě synkopy znělého intervokálního konsonantu – *vado* > *vou*⁴⁰ a v podobě vývoje přízvučného /o/ – DUOS > *duus* > *dous*.⁴¹

Vývoj diftongu /ow/ se ubíral také ve směru monoftongizace.⁴² Ve standardní varietě portugalštiny se dnes tento diftong realizuje jako [o]. V severní normě portugalštiny dvojhláska přetrvává. „V severoportugalských dialektech se oproti středojižním dialektům vyskytuje [...] zachování dvojhlásky [ow], graficky *ou*, (která je ve středojižních dialektech redukována na [o]).“⁴³

Monoftongizované formy dvojhlásky /ow/ známe z korpusových výzkumů vybraných listin pocházejících ze 13. - 16. století. V těchto textech grafické projevy naznačují monoftongizaci /ow/ již od 14. století – *cosas* (1383), *tesorejro* (1428), *Otubru* (1437), *ovidor* (1452).⁴⁴

K monoftongizaci v dnešní podobě, zakotvené zejména ve standardní středo-jižní varietě, došlo pravděpodobně až během 17. a 18. století.

Z diftongu *ou*, tedy [ow], se v běžné portugalštině stalo [o], např. *cousa*, *pouco*, *amou*, *doutor*. Tento proces monoftongizace začal pravděpodobně v 17. století. Zasáhl celé jižní Portugalsko a většinu středního Portugalska, ale ve zbytku země, tj. opět na severu, je původní diftong *ou* [ow]

⁴⁰ VELOSO, A.P. *A Variação ou ~ oi em Portugal Continental*. Disertační práce. [online]. Lisboa: Universidade de Lisboa, 2013. Dostupné z: <https://repositorio.ul.pt/bitstream/10451/10138/1/ulfl147999_tm.pdf>. [cit. 2024-03-10]. s. 30

⁴¹ HORNE, M. *The evolution of the Portuguese diphthongs EI and OU in the dialects of Lisbon and Monsanto*. [online]. Cahiers Linguistiques d'Ottawa, vol. 7 (1979), s. 39-64. University of Ottawa. Dostupné z: <<https://portal.research.lu.se/en/publications/the-evolution-of-the-portuguese-diphthongs-ei-and-ou-in-the-diale>> [cit. 2024-03-11]. s. 45.

⁴² S fenoménem monoftongizace latinského diftongu AU na /o/ se můžeme setkat už ve vulgární latině, například u slov *orelha* < AURIC(U)LA, *pobre* < PAUPERE, objevujících se ještě před 8. stol. BROCARDO, M.T., cit. d., s. 36

⁴³ MATEUS, M.H.M. *Gramática da Língua Portuguesa*. Lisboa: Caminho, 1989. 4.a ed. ISBN 972-21-0445-5. s. 30.

originál citace: “Os dialectos portugueses setentrionais apresentam, frente aos centro-meridionais [...] a conservação do ditongo [ow], graficamente *ou* (que nos dialectos centro-meridionais está reduzido a [o])”

⁴⁴ CARVALHO, M.J., cit.d., s. 48

stále živý. [...] Na tomto případě monoftongizace opět vidíme, že se inovace z jihu prosadila v obecné portugalštině a vytlačila staré užití na sever, čímž ho marginalizovala.⁴⁵

Tento jev velmi pravděpodobně souvisí se stavbou dvojhlasíky, v níž se setkávají dvě velmi blízké hlásky, samohláska /o/ a aproximanta /w/ blízká samohlásce /u/. Jako sobě příliš podobné byly tyto dva prvky vnímány už v 16. století. „V 16. století Fernão de Oliveira konstatuje, že rozdíl mezi vokály /o/ a /u/ je už tak malý, že je mluvčí zaměňují, např. *bogia/bugia, costume/custume, recordir/recurdir, logar/lugar, molher/mulher* atd.”⁴⁶

Od 18. století tak tedy v portugalštině figurují dvě možné a až na odlišnou zeměpisnou distribuci ekvivalentní realizace diftongu /ow/ jako [ow] nebo [o].

Dvojhlasíka /aw/, která byla jedním z etymologických východisek výše popisované dvojhlasíky, existuje v portugalštině i v přetrvávající formě. Registrujeme výskyty dvojhlasíky /aw/, k jejichž vývoji došlo později, než k procesům dávajícím vzniknout sekundárnímu /aw/. Tyto případy následně v /ow/ nevyústily. Jedná se o výskyty, kde došlo k pádu intervokalického konsonantu VADU- > *vau*, PALU- > *pau*.⁴⁷ Je však možné sledovat jejich formy *vaaos, paaos* zasahující až do konce 14. století.⁴⁸ Předpokládáme, že následně došlo ke krázi a spolu s finálním vokálem /u/ k vytvoření dvojhlasíky /aw/.

Vznik dvojhlasíky /iw/ spatřujeme ve vývoji slovesných koncovek, kde se střetává samohláska /i/ s glidou /w/ – PARTIVIT > /partiwi/ > *partiu*.⁴⁹

Vznik dvojhlasíky /ew/ je možné sledovat ve vývoji latinských slov jako například IUDAEU- > *judeu*, kde se, jak jsme výše uvedli, latinský diftong AE většinou monoftongizoval jako /ε/, načež se dostal do kontaktu se samohláskou /u/.

⁴⁵ TEYSSIER, P. *História da língua portuguesa*. [online]. Martins Fontes, Digital Source. Z francouzského originálu do portugalštiny přeložil Celso Cunha. Dostupné z <https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/158086/mod_resource/content/1/TEYSSIER_HistoriaDaLinguaPortuguesa.pdf>. [cit. 2024-02-12]. s. 44
originál citace: “O ditongo ou, isto é, [ow] passou a [o] no atual português comum; ex.: *cousa, pouco, amou, doutor*. Esta monotongação começou provavelmente a manifestar-se no século XVII. Invadiu todo o Sul e a maior parte do Centro de Portugal, mas no resto do país, ou seja, uma vez mais, no Norte, o antigo ditongo ou [ow] continua vivo. [...] Verificamos mais uma vez que, com essa monotongação, uma inovação vinda do Sul se impôs ao português comum e rechaçou em direção do Norte o antigo uso, marginalizando-o.”

⁴⁶ HRICSINA, J. *Vývoj portugalského jazyka.*, cit. d., s. 110

⁴⁷ HORNE, M., cit. d., s. 44

⁴⁸ https://houaiss.uol.com.br/corporativo/apps/uol_www/v6-1/html/index.php#3 [cit. 2024-03-11]

⁴⁹ HRICSINA, J. *Vývoj portugalského jazyka.*, cit. d., s. 111

V rámci vývoje dvojhlásek /ow/ a /oj/ nacházíme paralely s jinými orálními klesavými dvojhláskami. Proces monoftongizace není u portugalských klesavých diftongů ojedinělý. Probíhá u zkoumané dvojhlásky /ow/, jako i u orální klesavé dvojhlásky /ej/. Proces monoftongizace těchto dvou diftongů probíhá ve stejném období vrcholícím v 16. století. Paralela implikuje, že monoftongizace je jev, kterému klesavé dvojhlásky podléhají. Především jsou-li tvořeny dvěma příliš podobnými prvky. Ojedinělý není ani proces metateze dávající vzniknout dvojhlásce /oj/. Časové určení tohoto procesu je paralelní u dvojhlásky /ej/. Jedná se o vcelku raný jev spadající do období před 9. stoletím. Z výše uvedených poznatků také vyplývá společné etymologické východisko orálních klesavých dvojhlásek s glidou /j/ v podobě semivokalizovaného konsonantu /k/. Semivokalizovaný konsonant /k/ předcházející souhlásce /t/ dává vzniknout dvojhlásce /oj/ – OCTO > *oito*; dvojhlásce /ej/ – LACTE > *leite*, i dvojhlásce /uj/ – FRUCTU– > *fruito* > *fruto*.

2.2.1. Původ dvojhlásky /ow/

Oproti dvohlásce /oj/ je množství zdrojů pro vznik dvojhlásky /ow/ rozsáhlejší. Hlavními zdroji pro její vývoj jsou

- b) původní latinská dvojhláska AU
- c) metateze, kdy je /w/ atrahováno přízvučnou samohláskou – SAPUIT > /sowbe/
- d) semivokalizace konsonantu /l/, jemuž předchází /a/ – ALTERU– > /awtro/ > /owtro/
- e) semivokalizace souhlásky /v/ – AMAVIT > /amaw/ > /amow/
- f) semivokalizace konsonantu /k/ ve skupině *-oct-* v glidu /w/ – DOCTOR > /dowtor/
- g) vývoj přízvučného /o/ – DUOS > *duus* > *dous*.

3. Variace

3.1. Jazyková variace

Pro jazyk je variování nepostradatelnou součástí. Pokud se v jazyce objeví určitá změna, či nová varianta, nejedná se jen o výjimku, která by narušovala celistvost jazyka. Jedná se mnohem spíše o princip, jakým se jazyk utváří a vyvíjí. Díky tomu je jazyk živý. Jazyk se vyvíjí, neboť je společenským prostředkem k pojmání vyvíjejícího se světa.

Změna, která se v jazyce z nějakého popudu zrodí, buďto záhy zanikne, a nebo se opakuje a v nějakém rozsahu se ustálí. William Labov v tomto smyslu výskyt změny v jazyce popisuje následovně. „Zdá se, že problém vysvětlování jazykových změn se rozkládá na tři samostatné problémy: původ jazykových variací; šíření a prosazování jazykových změn; a pravidelnost jazykových změn.”⁵⁰ Prvotním popudem, díky němuž ke vzniku jazykové změny dojde, může být například princip asimilace a diferenciacie, výpůjčka či kontaminace, analogie a další procesy, přičemž ani náhodná variace není vyloučena.⁵¹

Na novou variantu navazující dva procesy, šíření a ustálení, které mohou potvrdit či vyloučit existenci nové varianty v jazyce, se odvíjejí od povahy jazyka být utvrzován společenským konsenzem. Jazyk je totiž jako *společenská instituce* podmíněn vzájemným uznáváním.⁵² Společnost tak v praxi určuje jazykovou skutečnost.

Jazyk je celek zahrnující však několik jednotlivých útvarů, tzv. variet. Přičemž variabilita je faktor uplatňující se také v každé varietě daného jazyka. „Jazyk jako celek, tj. jako úhrn všech variet dohromady, i jednotlivé variety samy o sobě obvykle variiují, tj. mají více paralelních variant pro některé své formy, jednotky (v důsledku přirozeného vývoje jazyka).” V zásadě je tak živý jazyk jednotný i rozmanitý zároveň.

⁵⁰ LABOV, W. *The Social Motivation of a Sound Change*. In: Sociolinguistic Patterns. [online]. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972. Dostupné z: <<https://web.stanford.edu/~eckert/PDF/LabovVineyard.pdf>> [cit 2024-3-17]. s. 1
originál citace: “The problem of explaining language change seems to resolve itself into three separate problems: the origin of linguistic variations; the spread and propagation of linguistic changes; and the regularity of linguistic change.”

⁵¹ Tamtéž, s.1

⁵² ČERMÁK, F. *Jazyk a jazykověda*. 3., dopl. vyd. Praha: Karolinum, 2007. ISBN 978-80-246-0154-0. s. 42

V jazyce vznikají varianty na úrovni fonetiky a fonologie, slovní zásoby i syntaxe. V syntaxi umožňuje variace různé způsoby strukturování vět, v rámci slovní zásoby dochází k obohacení synonymy, ve fonologii se nabízí širší škála výslovností. U fonologických proměnných můžeme odlišit ojedinělou variaci od variace, která pronikne do jazykového systému a vyskytuje se pak s určitou pravidelností. „Různé fonologické proměnné se od sebe velmi liší v tom, jaký mají vliv na jazykový systém. Na jedné straně mohou zahrnovat pouze výslovnost jednoho slova (...). Na druhé straně mohou být zasaženy tisíce slov, pokud je proměnná součástí obecného fonologického procesu.”⁵³ Takové fonologické variace, které proniknou do jazykového systému, jsou pak předmětem zkoumání.

3.2. Fonologická variace

„Primárním motorem jazykových změn je změna zvuku”⁵⁴. Když se změna ve výslovnosti, jak jsme výše popsali, opakuje, šíří a nabývá určité pravidelnosti, ovlivňuje kontrasty mezi fonémy a vede ke změnám ve fonologickém systému. Fonologické změny jsou často vyvolané sousedními zvuky. Maria Mira Mateus uvádí pro portugalskou tři základní fonetické a fonologické procesy. Nárůst a redukci samohlásek, restrukturalizaci slabik a asimilaci.⁵⁵

Redukování se vztahuje k samohláskám v nepřízvučných slabikách. Obzvláště samohlásky finálních slabik podléhají redukci. V některých varietách portugalské odlišných od standardizované se však můžeme setkat s tím, že je procesu redukce zabraňováno zdůrazněním samohlásky ve finální slabice – *alface/alfácia*, *clube/clúbio*.⁵⁶ Redukce je typická i pro protonické samohlásky – *escrever/[screver]*.

Ve druhém uvedeném procesu se jedná především o přeskládání hlásek ve slově, tzv. metatezi – *sempre/semper*. Může k ní dojít aťhovááním finální hlásky přízvučnou samohláskou, přičemž vzniká dvojhláska – *contrário/contrairo*.

Jiným případem restrukturalizace slabik je tendence vytvářet sekvence Souhláska–

⁵³ MILROY, L.; GORDON, M.J.; CHROMÝ, J. a NEKVAPIL, J. *Sociolingvistika: metody a interpretace*. Praha: Karolinum, 2012. ISBN 978-80-246-2125-8. s. 154

⁵⁴ AZEVEDO, M.M., cit. d., s. 149

⁵⁵ MATEUS, M.H.M. *Gramática da Língua Portuguesa*, cit. d., s. 362

⁵⁶ Tamtéž, s. 363

Samohláska–Souhláska. Toho je dosaženo například vložení samohlásky mezi dvě souhlásky, přičemž dojde k navýšení počtu slabik – *pneu/pineu*. Sekvence Souhláska–Samohláska–Souhláska vzniká i tehdy, kdy v řeči dvě samohlásky na hranicích slov splynou v jedinou – *bato à porta* / [batapɔrtɐ], přičemž dojde naopak ke snížení počtu slabik.⁵⁷

Vlivem asimilace se jedna hláska ve slově přizpůsobuje sousední hlásce – *mentir/ minitir, exemplo/enxemplo*. „Asimilační proces způsobuje změnu samohlásek a souhlásek v důsledku vlivu fónického kontextu.”⁵⁸. Asimilace může působit jak ve směru, kdy předcházející hláska ovlivňuje hlásku následující (asimilace progresivní), tak i v opačném směru, kdy následující hláska ovlivňuje hlásku předcházející (asimilace regresivní).⁵⁹

3.3. Variace dvojhlásek /ow/ a /oj/

První případy variace dvojhlásek /ow/ a /oj/ v rámci týchž slov jsou známé už z období staré portugalštiny, avšak pouze ve velmi omezeném rozsahu.⁶⁰ Již od 13. století se ve staroportugalských textech objevují případy tohoto zaměňování. Jedním z takových dokumentů je listina z Ferreira de Aves napsaná roku 1270, ve které se objevuje forma *oytubro*, přitom v jiné listině od téhož autora se užívá také forma *outubro*.⁶¹ Ze 14. století pochází text *Orto do Esposo*, v němž se vyskytuje tvar *noyte* i *nouyte* a ze 14. století pocházejí i příklady variace diftongu ve slovech *moiro/mouro, coisa/cousa, coiro/couro*.⁶² Jedny z nejstarších variací těchto dvojhlásek se projevíly také v zápisech *oytavario, outavo, oyto* použitých v textu ze 13. století a rukopisu z 15. století s nazvaném *Crónica da Ordem dos Frades Menores*, a váhání se ve 13. století objevuje také ve slově dnes již považovaném za

⁵⁷ MATEUS, M.H.M. *Gramática da Língua Portuguesa.*, cit. d., s. 363-364

⁵⁸ Tamtéž, s. 362

originál citace: „O processo de assimilação provoca a alteração de vogais e consoantes por influência do contexto fónico.”

⁵⁹ HRICSINA, J. *Vývoj portugalského jazyka.*, cit. d., s. 27

⁶⁰ MARTINS, A. M. *O português numa perspectiva diacrónica e comparativa*. [online]. In MARTINS, A.M. a CARRILHO E. (ed.). *Manual de linguística portuguesa*. Berlin: De Gruyter, 2016, s. 1-42. ISBN 9783110374483. Dostupné z: <<https://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=nlebk&AN=1362701&lang=cs&site=ehost-live>>. [cit. 2024-03-20]. s. 11

⁶¹ VELOSO, A.P., cit. d., s. 38

⁶² SILVA, R.V.M. *O Português arcaico: uma aproximação*. Lisboa: Imprensa Nacional-Casa da Moeda, 2008. ISBN 978-972-27-1626-0. s. 507

archaické *coyto/couto*.⁶³ Právě i z těchto nejstarších zaznamenaných případů lingvisté usuzují možný původ variace /ow/ a /oj/. Tyto případy jsou však považovány za variování v dvojhlásce pouze sporadicky.

Edwin Bucher Williams přisuzuje původ variování studovaných dvojhlásek dvojímu vývoji hláskové skupiny –oct– v –oit– a –out–, tedy vývoji skupiny ve dva různé diftongy. V důsledku toho se podle Williamse začalo /oj/ později, v 16. století, používat ve slovech s původním /ow/ jako například ve slově *cousa* a naopak /ow/ se začalo používat také ve slovech s původním /oj/ nepocházejícím ze skupiny –oct– jako například ve slově *coiro*.⁶⁴ Tento výklad je shodný také s hypotézou lingvistky Clarindy de Azevedo Maia, která původ záměny spatřuje v možnosti souhlásky /k/ se v této skupině jodizovat na /j/ nebo vokalizovat na polosamohlásku /w/.⁶⁵

Záměnu diftongu /ow/ na místo předchozího diftongu /oj/ můžeme zřetelně pozorovat ve většině slov majících diftong vzniklý metatezí v latinském sufixu –*ōriū* > –*oiro*. Vedle etymologického sufixu –*oiro* existuje také neetymologický sufix –*ouro*. Huber ve své publikaci *Altportugiesisches Elementarbuch* tuto záměnu palatální glidy /j/ za labio-velární glidu /w/ přisuzuje asimilačnímu působení nejbližšího fonologického prostředí. „Tato změna nepřízvučného *i* > *u* je pravděpodobně způsobena bezprostředně předcházející labiální samohláskou *o*.“⁶⁶ Následně Huber uvádí příklady slov *pousadouro*, *aradoura*, *Douru*, *couro* vyskytující se vedle tvarů *aradoira*, *Doiro*, *dormidoiro* či *coiro*.⁶⁷

Existují také teorie, že zaměňování dvojhlásky se rozšířilo vlivem jazyka portugalských Židů. „Nunes (1960, 77) a Bourciez (1923, 379) oba považují zaměňování *oi* za *ou* za

⁶³ VELOSO, A.P., cit. d., s. 38-39.

⁶⁴ WILLIAMS, E.B. *From Latin to Portuguese: Historical Phonology and Morphology of the Portuguese Language* [online]. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1962. ISBN 978-1-5128-0895-7. Dostupné z: doi:[10.9783/9781512808957](https://doi.org/10.9783/9781512808957), <<https://www-degruyter-com.ezproxy.is.cuni.cz/document/doi/10.9783/9781512808957/html#APA>>. [cit. 2024-04-02]. s. 85-86

⁶⁵ HRICSINA, J., cit. d., s. 78

⁶⁶ HUBER, Joseph. *Altportugiesisches Elementarbuch*. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung, 1933. s. 115.
originál citace: “Dieser Wandel des unbetonten *u* > *i* wird wohl dem unmittelbar vorhergehenden labialen Vokal *o* zuzuschreiben sein.”

⁶⁷ Tamtéž. s. 115

důsledek židovského vlivu.”⁶⁸ Paul Teyssier v knize *A Língua de Gil Vicente* píše o „židovském *oi*” neboť /oj/ se na místě /ow/ objevuje v dílech portugalského dramatika Gila Vicente oproti jiným postavám právě v promluvách Židů, přičemž Teyssier toto zaměňování považuje za prvotní projev mnohem obecnější tendence, která se od 16. století teprve rozvíjí.⁶⁹

Zaměňování dvojhásek /ow/ a /oj/ je možné dát do přímé souvislosti s jevem monoftongizace /ow/, jež jsme v souvislosti s vývojem této dvojhásky popisovali a jehož prosazení Teyssier předpokládá v 17. století. Výměna glidy /w/ v původní dvojhásce /ow/ nově za glidu /j/ by tak představovala snahu předejít splynutí dvou původních prvků v monoftong formující se asimilačním působením samohlásky /o/ na glidu /w/.

„Všechna slova s *ou* byla ovlivněna tímto jevem. Ale v některých z nich bylo *ou* nahrazeno *oi*, čímž vznikly dnes páry *ou-oi*, např.: *touro, toiro; ouro, oiro; cousa, coisa*. Vznik této varianty *oi* je evidentně spojen s monoftongizací. Je to proto, že se počáteční a koncový prvek *ou* natolik přiblížily, až je jazyk od sebe zase oddálil. Dvojhásky se tedy vyhnula monoftongizaci, ale za cenu přeměny, která způsobila její záměnu s *oi* ([ou]), dvojháskou, která již v jazyce existovala (např.: *noite, oito*)”.⁷⁰

Paul Teyssier v zmiňuje však podstatný rozdíl v četnosti slov, které zasahuje variování dvou diftongů, mezi obdobím 16. století a moderní doby. Nárůst slov, ke kterému muselo dojít, zasazuje do 17. století. Tedy do stejného období, kdy předpokládá, že se v portugalské prosazuje monoftongizace. Tyto dva jevy tak považuje za souběžné a na sobě závislé.

„Vzácné příklady váhání *oi/ou* ve středověku, stejně jako ty, se kterými se setkáváme v 16. století, jsou fenomény velmi omezeného významu, zatímco moderní váhání je masivní událost, která zahrnuje velmi velké množství slov. K této události došlo v 17. století, přesně v době, kdy se ve velmi

⁶⁸ HORNE, M., cit. d., s. 52

originál citace: “Nunes (1960, 77) and Bourciez (1923, 379) both consider that the substitution of *oi* for *ou* was due to Jewish influence.”

⁶⁹ VELOSO, A.P., cit. d., s. 48-49

⁷⁰ TEYSSIER, P., cit. d., s. 44

originál citace: “Todas as palavras que possuíam um *ou* foram atingidas por esse fenômeno. Mas em algumas delas *ou* foi substituído por *oi*, do que resultaram hoje os pares *ou-oi*, ex.: *touro, toiro; ouro, oiro; cousa, coisa*. O surgimento desta variante *oi* está, evidentemente, ligado à monotongação. É porque em *ou* os elementos, inicial e final, se aproximavam que a língua os fez distanciar. Assim, o ditongo evitava a monotongação, mas ao preço de uma mutação que o fazia confundir-se com *oi* ([ou]), ditongo que já existia na língua (ex.: *noite, oito*).”

velké části Portugalska diftong *ou* stal monoftongem [o] (viz naše *História da Língua Portuguesa*, Lisabon, 1980, s. 52, a mapa p. 48). Oba jevy, které jsou přesně symetrické, jsou tedy souběžné”.⁷¹

Luís Lindley Cintra se přiklání k teorii, že variování těchto dvojhásek je způsobeno snahou mluvčích zabránit monoftongizaci dvojhásky /ow/ a přirovnává tuto situaci změně u dvojhásky /ej/, jež je také snahou zabránit monoftongizaci.⁷² Cintra navíc pohlíží na věc z hlediska dialektologie, neboť tendenci monoftongizovat /ow/ považuje za jeden z rozpoznávacích fonetických prvků v mluvě ve středojižní oblasti oproti mluvě v severní oblasti.⁷³ Tento pohled na variaci se váže na Cintrův předpoklad, že po prvních výskytech zaměňování u slov s etymologickou dvojháskou /oj/ nastalo později zaměňování naopak u slov s etymologickou dvojháskou /ow/ v reakci na její monoftongizování.⁷⁴

Tuto chronologii potvrdil diachronní korpusový výzkum českého lingvisty Jana Hricsiny. U slov majících původně metatezí vzniklou dvojhásku /oj/, jako například slova *coiro* a *Doiro*, došlo v 16. století k výraznému nárůstu výskytů varianty s dvojháskou /ow/ a to do té míry, že tato neetymologická varianta ve čtyřech z pěti uváděných případů zmiňovaného korpusového výzkumu převážila. Zatím u slov s etymologickou dvojháskou /ow/ vzniklou z původní dvojhásky /aw/ se nárůst variací na /oj/ ve většině uvedených případů objevuje až v pozdějších obdobích. Tento druhý typ variování dvojhásky je podle autora studie shodně s uvedenými daty hlavním předmětem variace řady slov s původní dvojháskou /ow/ až do 20. století, kam data výzkumu sahají.⁷⁵

⁷¹ TEYSSIER, P. Clarinda de Azevedo Maia, *História do Galego-Português*. [recenze] [online]. Paris: Klincksieck, Cahiers de Linguistique Hispanique Médiévale, vol. 13 (1988), num. 1, s. 62-73. ISSN 0396-9045. Dostupné z: PERSEE - Portail de revues scientifiques en sciences humaines et sociales <<https://doi.org/10.3406/cehm.1988.958>>. [cit. 2024-02-05]. s. 71

originál citace: “Les rares exemples d'hésitations *oi / ou* à l'époque médiévale, comme ceux qu'on rencontre au XVI siècle, sont des phénomènes d'importance très réduite, alors que l'hésitation moderne est un événement massif, qui a concerné un très grand nombre de mots. Cet événement s'est produit au XVII siècle, précisément au moment où dans une très grande partie du Portugal, la diphtongue *ou* se monophthonguait en [o] (voir notre *História da Língua Portuguesa*, Lisbonne, 1980, p. 52, et la carte de la p. 48). Ainsi les deux phénomènes, qui sont exactement symétriques, sont concomitants.”

⁷² HRICSINA, J. *Zaměňování diftongů /ow/ a /oj/ ve vývoji evropské portugalštiny.*, cit. d., s. 77

⁷³ CINTRA, L.F. L. *Nova Proposta de Classificação dos Dialectos Galego-portugueses*. [online]. Boletim de Filologia, Lisboa, Centro de Estudos Filológicos, vol. 22 (1971), s. 81-116. Dostupné z: <<http://cvc.instituto-camoes.pt/hlp/biblioteca/novaproposta.pdf>> [cit. 2024-02-03]. s. 3

⁷⁴ HRICSINA, J. *Zaměňování diftongů /ow/ a /oj/ ve vývoji evropské portugalštiny.*, cit. d., s. 84

⁷⁵ Tamtéž, s. 83

Pokračování tohoto trendu pak vyplývá z pozorování Any Pauly Veloso. Její výzkum z roku 2013 ukazuje, že více zaměňování v rámci jednoho slova se vyskytuje v těch případech, které mají dvojhlásku /ow/ pocházející z primárního či sekundárního /aw/. Naopak registruje malou variaci slov s etymologickou dvojhláskou /oj/ s původem v hláskové skupině -oct- a sufixu -oriu.⁷⁶

⁷⁶ VELOSO, A.P., cit. d., s. 125

Praktická část

4. Slova s variací /ow/ ~ /oj/

Prvním nezbytným krokem pro zamýšlený výzkum je vyhledat slova, ve kterých by se variace dvojhlásek /ow/ a /oj/ mohla objevit. Podkladem pro hledání takových slov nám byl korpus InterCorp verze 15 - Portuguese.⁷⁷ InterCorp verze 15 byl zveřejněn v roce 2022 a vedle portugalštiny zahrnuje ještě dalších 40 jazyků, obsahuje beletristické jádro a kolekce zahrnující například filmové titulky nebo internetovou publicistiku. InterCorp umožňuje také zrovnání portugalských a českých výsledků, my jsme však využili pouze portugalskou část tohoto korpusu. Korpus InterCorp v15 - Portuguese je tvořen celkem téměř 92,5 miliony slov a je lemmatizován a otaggován značkovačem TreeTagger.⁷⁸ Prostřednictvím rozhraní KonText nám tak InterCorp v15 - Portuguese umožňoval pomocí dotazovacího jazyka CQL (Corpus Query Language) zadat dotaz definovaný podle našich požadavků. Základním požadavkem bylo nalézt v korpusu výskyty všech slov obsahujících *oi* nebo *ou*. Tento dotaz jsme formulovali v podobě [lemma="*(ou|oi).+"]. Dvojhláska se ve výsledcích tohoto dotazu díky zařazení kombinací znaků *.** a *.** vyskytuje v iniciálních a v mediálních pozicích slov. Následně jsme v souladu se specifikacemi značkovače TreeTagger⁷⁹ zpřesnili dotaz na [lemma="*(ou|oi).+"&tag="A..|N.*|R.|Z|V.N|P..|C.|S.."]. Hlavním účelem tohoto zpřesnění bylo definovat infinitivní tvar sloves (V.N), aby do výsledků nebyla zahrnuta slovesa s koncovkou *-ou*, jimiž jsou tvary 3.osoby jednotného čísla jednoduchého minulého času sloves s tématickou samohláskou *a* – *ajudar* – *ajudou*. Tímto zadáním byly vyloučeny nechtěné případy s těmito slovesnými koncovkami nevstupujícími do variace a zároveň zahrnuta slovesa s variující dvojhláskou, jako je například sloveso *balouçar/baloçar*. Mezi možnosti dalších slovních druhů byly uvedeným dotazem zahrnuty všechny, vyjma citoslovcí.

⁷⁷ JINDROVÁ, J. – VAVŘÍN, M. – ZASINA, A. J.: Korpus InterCorp – portugalština, verze 15 z 11.11. 2022. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2022. Dostupný z: <<http://www.korpus.cz>>.

⁷⁸ https://wiki.korpus.cz/doku.php/cnk:intercorp:verze15#velikost_korpusu_v_tisicich_slov

⁷⁹ <https://www.cis.uni-muenchen.de/~schmid/tools/TreeTagger/data/Portuguese-Tagset.html#preposiciones>

5. Slovníkový výzkum

Určujícím kritériem pro vymezení a ověření slov s variací /ow/ ~ /oj/, která se vyskytla ve výsledcích výše uvedeného dotazu v korpusu InterCorp v15 - Portuguese, nám byly dva slovníky, Priberam (*Dicionário Priberam da Língua Portuguesa*), slovník současné portugalštiny s přibližně 165 000 lexikálními hesly⁸⁰ a Houaiss (*Grande Dicionário Houaiss*), slovník portugalského jazyka poprvé publikovaný v roce 2001 s přibližně 146 000 hesly.⁸¹ Tyto slovníky byly dále zdrojem informací o hierarchizaci hesel představujících jednotlivé varianty slov.

V naprosté většině se jedná o situaci, kdy je dané slovo přítomné v obou slovnících v obou variantách, přičemž pouze jedno z hesel obsahuje přímo definici, zatímco druhé heslo jen přesměrování na první, jež, jak předpokládáme, indikuje nižší míru užívání. Tento princip odkazování je zaveden ve slovníku Priberam i Houaiss.

Slovníky dále obsahují případné informace o charakteru hesel, jež jsou ve slovníku například označena jako archaismy či regionalismy, u nichž pak můžeme předpokládat, která varianta bude preferovaná a která se bude vyskytovat jen v určitých kontextech. Tyto informace jsou uvedené v Tabulce č.1, tvořící přílohu této práce, uváděné v prvních dvou sloupcích nesoucích názvy slovníků.

Slovník Houaiss navíc uvádí etymologii slov. Etymony ze kterých se daná slova vyvinula jsme v tabulce uvedli ve sloupci pojmenovaném *Etymon*. Na základě znalosti etymonů jsme, pokud možno, určili proces, kterým ve slovech k vývoji dvojhlásky došlo, a uvedli jej v přilehlém sloupci nesoucím název *Původ dvojhlásky*. Podle kritéria původu dvojhlásky jsou slova v Tabulce č.1 také seřazena tak, že slova s tímž původem jsou pod sebou.

⁸⁰ <https://dicionario.priberam.org/>

⁸¹ https://houaiss.uol.com.br/corporativo/apps/uol_www/v6-2/html/index.php#0

5.1. Ověření variace

Do souboru slov s oscilujícím diftongem jsme zahrnuli ta slova, u kterých alespoň jeden ze jmenovaných slovníků udává obě varianty, jednu s dvojhláskou /ow/ a jednu s dvojhláskou /oj/. Takto definovaných variujících slov jsme našli a ověřili 64, a navíc jednu početnou skupinu slov s variací v sufixu *-douro/-doiro*, z níž jsme však zahrnuli pouze dva zástupce a sestavili tak tabulku s 66 slovy. Tato slova jsou v obou variantách a s českými překlady sepsána v prvním sloupci souhrnné Tabulky č.1. Informace o přítomnosti jednotlivých hesel ve slovnících jsme znázornili ve sloupcích nesoucích názvy slovníků *Priberam* a *Houaiss* znaménkem +. Pokud se v některém slovníku vyskytuje pouze jedna varianta slova, znaménko + není použito, a namísto něj je použito znaménko x následované tou variantou slova, která v daném slovníku není uvedena.

Z těchto záznamů je možné vyčíst absenci varianty *oitubro* ve slovníku *Priberam* a absenci variant *choito* a *oiço* ve slovníku *Houaiss*. Vzhledem k tomu, že slovník *Houaiss* uživatele po zadání hesla *oitubro* pro definici slova odkazuje na heslo *outubro*, předpokládáme, že příčinou absence tvaru *oitubro* ve slovníku *Priberam* je právě málo časté užívání této konkrétní varianty. Variantu *choito* považujeme za méně frekventovanou variantu už tak v portugalštině málo užívaného slova s českým překladem *klus*. Jedná se pravděpodobně o synonymum častějšího portugalského slova *trote*. U varianty *oiço* máme za to, že důvodem absence ve slovníku *Houaiss* je její konjugovaný tvar, a nikoli snad minimální používání této varianty. V našem výběru slov jde o jediný případ variace objevující se pouze v konjugovaném tvaru, a tedy o výjimečnou situaci, kdy je tento tvar ve slovníku pouze součástí tabulky s ostatními konjugacemi slovesa *ouvir*. Alternativní podoba slovesa v 1. osobě jednotného čísla indikativu přítomnosti tak pravděpodobně z praktických důvodů nebyla zanesena do tabulky.

5.2. Hierarchizace hesel

Pokud jsou ve slovníku přítomny dvě varianty slova lišící se pouze ve dvojhlásce, za znaménkem + uvádíme v závorce po znaku > tu variantu slova, která se jeví být méně častá, neboť je odtud uživatel přeměřován na druhou možnou variantu. Ne vždy ale k přeměřování dochází. Objevují se i případy, kdy obě varianty obsahují přímo definici slova. V takových

případech v tabulce po znaménku + následuje v závorce znaménko =. Tuto situaci, kdy slovník sice uvádí synonymii s druhou variantou, ale nevyužívá hierarchizace těchto dvou variant, si vykládáme dvěma způsoby. Předpokládáme u takto zaznačených slov buďto velkou míru oscilace mezi dvojhláskami, nebo obecně nízkou míru užití slova v jazyce v kterékoli z jeho variant. Časté zaměňování dvojhlásek u nehierarchizovaných hesel předpokládáme u slov *arcabouço/arcaboiço*, *balouço/baloiço*, *ouço/oioço* a *papoula/papoila*. Obecně málo časté užívání předpokládáme u slov *escoucear/escoicear*, *calouro/caloiro*, *retouça/retoiça*, *chouto/choito*, *caçoula/caçoila*, a *pouta/poita*, a to na základě jejich významu, který má buď velmi konkretizující charakter, nebo vstupuje do synonymie s běžnějším lexikem.

5.3. Specifikovaná hesla

Slovníky uvádějí pro variantu *coito* dvojí význam. Kromě významu *útočiště*, který mají s variantou *couto* společný, nese ještě význam *pohlavního styku*. Slovo *esbouçar/esboiçar* slovník Priberam považuje za regionalismus pro oblast Trás-os-Montes, a ježto je velmi specifické geograficky i významově a vztahuje se k oběma variantám, předpokládáme, že toto slovo bude velmi zřídka užívané. Oba slovníky označují variantu *noute* za archaickou, a proto u této varianty předpokládáme minimální variaci v současné portugalštině. U hesla *outo* slovník Priberam explicitně uvádí, že jde o málo užívanou variantu. Variantu *dous* označuje slovník Priberam jako archaickou a slovník Houaiss jako méně užívanou, než je varianta *dois*.

5.4. Etymologie slov s variací /ow/ ~ /oj/

Údaje o etymologii slov byly získány ze slovníku Houaiss a doplněny etymologickým slovníkem *Dicionário etimológico Nova Fronteira da língua portuguesa* (v tabulce zn. AGC).⁸²

Nejpočetnější etymologickou skupinu slov tvoří ta, kde původ dvojhlásky spočívá v primárním latinském /aw/. V Tabulce č.1 slova s touto etymologií představují prvních 20 pozic. Slovníky vzhledem k přesměrovávání z jednoho hesla na druhé naznačují v 18 z 20 případů vyšší frekvenci etymologického diftongu /ow/. Výjimkami jsou slova *cousa/coisa* a *afouto/afuito*, u nichž předpokládáme vyšší frekvenci varianty s /oj/.

⁸² CUNHA, A. G. *Dicionário etimológico Nova Fronteira da língua portuguesa*. 2. ed. Rio de Janeiro: Nova Fronteira, 2002. ISBN 978-85-209-0846-4.

V našem korpusu se nalézá 6 slov s původem dvojhlásky v sekundárním /aw/ vzniklém procesem semivokalizace souhlásky /l/. Slovníky pouze ve 2 případech shodně uvádějí preferenci varianty s neetymologickou dvojhláskou /oj/– *foice, coice*. Ve zbylých případech slovníky ukazují na preferenci etymologického diftongu /ow/, nebo jsou nejednotné.

Součástí korpusu je také jedno slovo s etymologickou dvojhláskou /ow/ vzniklou semivokalizací /v/ – PAPAVER > *papoula*.

Korpus je dále tvořen 9 slovy, ve kterých došlo ke vzniku dvojhlásky /oj/ metatezí hlásek ve slově. Metateze dala vzniknout také zmiňovanému sufixu *-doiro/-douro*, jež je součástí mnoha slov označujících ve většině případů místo, kde se odehrává či nachází vyjádřený pojem – *atracadouro* (dok), *miradouro* (vyhlídka), *matadouro* (jatká), *pojadouro* (hovězí zadní stehno), *bebedouro* (napajedlo), *logradouro* (nádvoří) atd. Do souboru jsme z takto tvořených slov zahrnuli poslední dvě jmenovaná.

V 10 z 11 uvedených slov majících dvojhlásku vzniklou metatezí slovníky naznačují preferenci neetymologické dvojhlásky /ow/ – *tesoura, salmoura, couro, agouro* atd. Jedinou výjimkou je hanlivé slovo *courão/coirão*.

Ve slovnících jsme dále ověřili variaci 4 slov, u kterých se dvojhláska vyvinula semivokalizací /k/ ve skupině *-oct-*. Ve 3 případech se jedná o preferenci etymologické dvojhlásky, pouze v případě slova *outubro/oitubro* je preferovaná neetymologická dvojhláska. Při sestavování korpusu jsme dále narazili na jedno slovo s variací dvojhlásky, u něž došlo ke vzniku /oj/ semivokalizací /g/ ve slově řeckého původu – *kalóǵēros* > *caloiro*.

Kromě možných zdrojů pro vývoj dvojhlásky /ow/ a /oj/ popsaných v teoretické části jsme v našem korpusu na základě etymologie definovali další dvě skupiny slov vstupujících do variace. První z nich je skupina slov přejatých ze španělštiny. U těchto slov došlo pravděpodobně k diftongizaci španělského /o/ – šp. *retozar* > port. *retouça/retoiça*, šp. *choto* > port. *chouto/choito*, šp. *calabozo* > port. *calabouço/calaboiço*, šp. *abejorro* > port. *besouro/besoiro*. Původním ekvivalentem ke španělské samohlásce /o/ se jeví být portugalská dvojhláska /ow/, přestože diftongizace se vzhledem ke dvěma existujícím glidám nabízí dvojí. Pohlédneme-li však do přehledu rozdílného vývoje samohlásek a dvojhlásek staré portugalštiny a španělštiny od Josepha Hubera, uvidíme, že slovům s portugalskou dvojhláskou /ow/ odpovídaly ve španělštině ekvivalenty se samohláskou /o/ – port. *ouro* – šp.

oro, port. *soube* – šp. *sope*, port. *ouve* – šp. *ove* (*huve*), port. *souto* – šp. *soto*.⁸³ Dvojhlásku /ow/ tak u těchto slov považujeme za etymologickou. Slovníky naznačují v uvedených slovech buďto preferenci variant s dvojhláskou /ow/ nebo nerozhodnost v jejich hierarchizaci.

Druhou skupinou je několik slov latinského původu, u nichž se dá usuzovat, že došlo k diftongizaci samohlásky /u/ – lat. *lentīcūla* > port. *lentejoula/lentejoila*, lat. *flūxus* > *frouxo/froixo*, lat. *tūcca* > *toucinho/toicinho*, lat. *lutĕa* > *louça/loiça*. Za etymologickou dvojhlásku je logické pokládat diftong /ow/, neboť glida /w/ se jako aproximant nejvíce blíží právě samohlásce /u/. Oba slovníky ve všech 4 případech naznačují častější užití varianty s dvojhláskou /ow/.

Za třetí etymologickou skupinu doplňující výčet zdrojů s oscilující dvojhláskou lze označit dvě ověřená slova arabského původu – arab. *sarāwil* > port. *ceroula/ceroila*, arab. *as-sawt* > *açoute/açoite*.

Mezi 66 slovy v našem souboru jsou také taková, u kterých jsme nebyli schopni určit proces, jímž ke vzniku dvojhlásky došlo – lat. *ericius* > port. *ouriço/oiriço*, lat. *ballocciāre* > port. *balouço/baloioço*, a slova s nejasným původem – *arcabouço/arcaboioço*, *estouro/estoiro*, *pelouro/peloiro*, *doudo/doido* atd.

⁸³ HUBER, J., cit. d., s. 18

6. Frekvenční analýza

6.1. Sebraná data

6.1.1. Korpus NOW

U všech 66 slov jsme dohledali počet výskytů obou variant v korpusu současné portugalštiny Corpus do Português NOW (News on the Web).⁸⁴ Jedná se o korpus z let 2012 - 2019 sestavený z článků časopisů a novin ze služby Google News a obsahující více než 1,1 miliardy výskytů slov ze čtyř zemí – Brazílie, Portugalska, Angoly a Mosambiku. My jsme při vyhledávání jednotlivých variant slov vždy používali filtrování pouze na slova z textů portugalského původu s označením PT, která v korpusu zaujímají téměř 494 milionů pozic.⁸⁵ Kromě tohoto filtrování jsme v korpusu použili nastavení *case sensitive*, díky němuž výsledky odpovídají velikosti zadaných písmen. Takovýmto požadavkem a zápisem dotazů malými písmeny jsme zajistili výskyty pouze obecných, a nikoli vlastních jmen, jež by mohly v některých případech zkreslovat výsledky.

Do sloupce *Korpus NOW 2012-19* naší tabulky jsme zapsali data o počtech daných variant v pořadí odpovídajícím tomu, jak jsou slova v tabulce zapsána, tzn. první se vždy objevuje počet výskytů varianty s dvojháskou /ow/ a za lomítkem počet výskytů variant s dvojháskou /oj/. Pokud se v korpusu některé heslo objevuje více než 100 000krát, nezapisujeme přesný počet výskytů, jen informaci o překročení tohoto limitu. Přesný počet přesahující 100 000 výskytů není pro účely naší práce nezbytný.

Pro další výzkum a zkoumání četnosti různých variant a míry oscilace mezi nimi v závislosti na etymologii a fonologickém kontextu jsme určili spodní limit 50 výskytů daného slova v této části korpusu. Málo užívaná slova vymezena touto hranicí jsme tak do frekvenční analýzy na základě dat z tohoto korpusu nezařadili. Spolu s tímto omezením ještě přidáváme jednotlivé případy, jež jsme taktéž do následující analýzy nezahrnuli. Jedná se o slova *couto/coito*, *coutada/coitada* a *coiro/couro*. Všechna tři slova nesou totiž ve své variantě s /oj/ vedle zamýšleného významu ještě druhý význam: *coito* (útočiště a sexuální

⁸⁴ <https://www.corpusdoportugues.org/x.asp?c=4>

⁸⁵ <https://www.corpusdoportugues.org/now/>

styk), *coitada* (pastvina či soukr. pozemek a chudák), *coiro* (kůže a (riskovat/zachránit si zadek)). Tato skutečnost by zkreslovala výsledky, a proto jsou údaje o jejich výskytu v korpusu NOW v Tabulce č.1 označeny hvězdičkou a v následné analýze již tato variující slova nefigurují. Pokud je to jednoznačné, je v prvním sloupci Tabulek č.2 - 14 podtržen ten slovní tvar, který je dle uvedených dat frekventovanější.

6.1.2. Dotazníky

Druhým zdrojem dat pro frekvenční analýzu byl vlastní sběr informací prostřednictvím námi sestaveného dotazníku distribuovaného mezi portugalské rodilé mluvčí. Tato data jsou zanesena ve sloupci *Dotazník 2024*. Počty uvedené v tomto sloupci ovšem nepředstavují počet výskytů, jako je tomu v předešlém případě, ale hlasy, které mluvčí udělili jednotlivým variantám. Dotazníku se účastnilo 93 respondentů z 16 různých portugalských pevninských distriktů. Ve věkovém složení převažuje skupina do 30 let, necelých 23% pak tvoří přibližně napůl věkové skupiny od 31 do 50 a nad 50 let.

Data jsou zapsána ve stejném pořadí jako v předešlém případě, první číslo je počtem respondentů, již zaškrtili, že používají variantu s /ow/, za lomítkem je počet respondentů, již zaškrtili, že používají variantu s /oj/. Navíc se za těmito dvěma údaji nachází v závorce se znaménkem + počet respondentů, již zaškrtili, že používají obě varianty. Tento údaj tak navíc ukazuje na variaci v rovině stylistiky, skýtající mluvčímu možnost volby z alternativ. K zaměňování dvojhlasek ve slově dochází i v rámci týchž mluvčí. Dá se říci, že vysoké číslo udávající počet respondentů, kteří hlasovali pro obě varianty, do značné míry odpovídá vysoké míře variace daných slov vyplývající také z počtu výskytů v korpusu NOW. Velkou míru oscilace diftongů odpovídající vysokému počtu hlasů respondentů pro možnost užívání obou variant slova, zapsaném v závorkách, můžeme pozorovat například u slov *ouço/oiço*: NOW 1056/570, Dotazník: 38/15 (+40); *louça/loiça*: NOW: 670/908, Dotazník: 22/34 (+37); *estouro/estoiro*: 88/63, Dotazník: 39/24 (+30). Malou míru oscilace diftongů odpovídající malému počtu hlasů respondentů pro možnost užívání obou variant slova můžeme pozorovat například u slov *papoula/papoila*: NOW: 5/267, Dotazník: 2/89 (+2); *doudo/doido*: NOW: 1/484, Dotazník: 0/91 (+2); *calouro/caloiro*: NOW: 5/222, Dotazník: 2/86 (+5).

6.2. Frekvence v závislosti na etymologii dvojhlásky

Logickým krokem je nahlížet na variaci v kontextu původu dvojhlásky. V tabulkách očíslovaných od 2 do 10 uvádíme slova rozdělená do skupin podle etymologie dvojhlásek spolu s daty o frekvenci jednotlivých slov. Uvádíme data o frekvenci ze všech 3 zdrojů, tedy slovníková data, korpusová data a data sesbíraná v dotaznících. Pokud se slovníky Priberam a Houaiss v hierarchizaci hesel shodovaly, zapsali jsme informaci pouze jednou, pokud se rozcházely, jsou ve sloupci *Slovníky* uvedeny obě informace.

V nejpočetnější skupině, s původem v latinském /aw/, čítající v naší analýze 13 slov, zobrazených v Tabulce č.2, registrujeme skutečnost, že ve většině případů převažuje varianta s etymologickou dvojhláskou /ow/. Data z korpusu a z dotazníků potvrzují předpoklad vzniklý na základě slovníkového výzkumu, že u dvou výjimek – *cousa/coisa* a *afouto/afuito* bude převažovat varianta s neetymologickou dvojhláskou /oj/.

Tabulka č.2 : –au–

Slovo	Slovníky	Korpus NOW 2012-19	Dotazník 2024
<i>louro/loiro</i>	(>loiro)	569/438	21/48 (+24)
<i>ouro/oiro</i>	(>oiro)	22945/142	89/0 (+4)
<i>afouto/afuito</i>	(>afouto)	0/127	18/65 (+5)
<i>cousa/coisa</i>	(>cousa)	30/nad 100 000	0/88 (+5)
<i>touro/toiro</i>	(>toiro)	1417/707	84/0 (+9)
<i>ouço/oiço</i>	(=), x oiço	1056/570	38/15 (+40)
<i>mouro/moiro</i>	(>moiro)	138/1	87/1 (+5)
<i>tesouro/tesoiro</i>	(>tesoiro)	2344/0	89/1 (+3)
<i>repousar/repoisar</i>	(>repoisar)	394/0	92/0 (+1)
<i>pousar/poisar</i>	(>poisar)	551/21	63/5 (+25)
<i>pouso/poiso</i>	(>poiso)	133/221	67/11 (+13)
<i>pousio/poisio</i>	(>poisio)	98/5	68/9 (+13)
<i>lousa/loisa</i>	(>loisa)	67/1	75/6 (+8)

Ne tak přesvědčivé a jednotné je však etymologické kritérium definující tuto etymologickou skupinu slov z hlediska míry variace mezi jedním a druhým diftongem. Některá slova v této skupině varíují ve velké míře – například slova *louro/loiro* a *ouço/oiço*.

U jiných slov dvojhláska naopak neosciluje téměř vůbec – např. slova *repousar/repoisar* a *tesouro/tesoiro*.

U jediného případu semivokalizace /v/ – *papoula/papoila* se nepotvrdil předpoklad vysoké míry oscilace mezi dvojhláskami. Převažuje jednoznačně dvojhláska /oj/, jak ukazují data v Tabulce č.3.

Tabulka č.3: semivokalizace /v/

Slovo	Slovníky	Korpus NOW 2012-19	Dotazník 2024
papoula/papoila	(=, >papoila)	5/267	2/89 (+2)

Ze 6 slov s původem etymologické dvojhlásky /ow/ vzniklé semivokalizací /l/, je předmětem našeho dalšího výzkumu jen slovo *fouce/foice*, neboť ostatní slova ve variaci s touto etymologií nejsou podle korpusu NOW velmi často užívaná. V naší frekvenční analýze tak není možné vyvozovat v závislosti na etymologii další závěry pro slova s tímto původem. Slovo *fouce/foice* ve frekvenční analýze vykazuje, jak zobrazuje Tabulka č.4, dle očekávání naprostou převahu neetymologické dvojhlásky /oj/ a také minimální míru variování.

Tabulka č.4: semivokalizace /l/

Slovo	Slovníky	Korpus NOW 2012-19	Dotazník 2024
fouce/foice	+ (>fouce)	1* (<i>se fouce assim</i>)/ 205	2/87 (+4)

Přesvědčivé výsledky představuje skupina s dvojhláskou vzniklou metatezí. U 7 z 8 zkoumaných slov v Tabulce č.5 je evidentní naprostá převaha slovního tvaru s neetymologickou dvojhláskou /ow/. V portugalských textech korpusu NOW se u těchto 7 slov varianta s opačnou dvojhláskou nevyskytuje ani jednou. Data získaná z dotazníku taktéž ukazují na nízkou frekvenci varianty s /oj/. Ta se v jisté míře objevuje pouze u slov *salmoura/salmoira*: 70/9 (+10) a *logradouro/logradoiro*: 64/13 (+11). Jedinou výjimkou vystupující z této pravidelnosti etymologické skupiny je slovo *agouro/agoiro*, u nějž převažuje etymologická dvojhláska /oj/. Navíc se u něj objevuje poměrně vysoká míra variace s opačnou dvojhláskou. Převaha varianty *agoiro* nad variantou *agouro* vyplývá z korpusových i dotazníkových dat, slovníkové hierarchii navzdory.

Tabulka č.5: metateze

Slovo	Slovníky	Korpus NOW 2012-19	Dotazník 2024
<u>tesoura</u> /tesoira	(>tesoira)	514/0	88/0 (+5)
<u>salmoura</u> /salmoira	(>salmoira)	93/0	70/9 (+10)
<u>agouro</u> /agoiro	(>agoiro)	19/45	10/61 (+18)
<u>vassoura</u> /vassoira	(>vassoira)	269/0	90/1 (+2)
<u>cenoura</u> /cenoira	(>cenoira)	869/0	93/0 (+0)
<u>pelourinho</u> / peloirinho	(>peloirinho)	94/0	76/9 (+6)
<u>bebedouro</u> / bebedoiro	(>bebedoiro)	83/0	86/3 (+4)
<u>logradouro</u> / logradoiro	(>logradoiro)	184/0	64/13 (+11)

Slova *noute/noite* a *outo/oito*, s dvojháskou vzniklou procesem semivokalizace /k/, se podle očekávání téměř vůbec neobjevují ve variantě s neetymologickou dvojháskou. Stejně i ve slově *biscouto/biscoito* se naprosto jednoznačně v Tabulce č.6 ukazuje preference etymologické dvojhásky /oj/ a k variování téměř nedochází. Z našich dat vyplývá 100procentní preference varianty *outubro* oproti variantě s etymologickou dvojháskou /oj/, preferovanou u ostatních 3 případů. Slovo *outubro/oitubro* tak z etymologické skupiny vyčnívá preferencí opačného diftongu, pro celou tuto skupinu je však charakteristická téměř naprostá konzistence v užívání pouze jedné z variant.

Tabulka č.6: semivokalizace /k/

Slovo	Slovníky	Korpus NOW 2012-19	Dotazník 2024
biscouto/ <u>biscoito</u>	(>biscouto)	0/201	2/91 (+0)
noute/ <u>noite</u>	(>noute: arch.)	1/nad 100.000	1/92 (+0)
outo/ <u>oito</u>	(>outo: řidč.)	–/nad 100.000	0/91 (+2)
<u>outubro</u> /oitubro	x oitubro, (>oitubro)	nad 100.000/0	93/0 (+0)

U slova *calouro/caloiro*, jehož etymologická dvojhláska /oj/ taktéž vznikla semivokalizací, můžeme v Tabulce č.7 pozorovat preferenci této dvojhlásky a nízkou míru variace.

Tabulka č.7: semivokalizace /g/

Slovo	Slovníky	Korpus NOW 2012-19	Dotazník 2024
calouro/ <u>caloiro</u>	+ (=), (>caloiro)	5/222	2/86 (+5)

Slovo *besouro/besoiro* španělského původu s etymologickou dvojhláskou /ow/ je preferováno ve variantě s /ow/. Varianta *dous* latinského původu se v našich datech zobrazených v Tabulce č.8 nevyskytuje ani jednou.

Tabulka č.8: diftongizace /o/

Slovo	Slovníky	Korpus NOW 2012-19	Dotazník 2024
<u>besouro</u> /besoiro	+ (>besoiro)	51/3	79/6 (+8)
dous/dois	+ (>dous: arch.; řidč.)	0/nad 100 000	0/93 (+0)

Slova s dvojhláskou vyvinutou diftongizací latinského /u/ nevykazují jednotu v preferenci jedné či druhé dvojhlásky. Zatímco data u slov *frouxo/froixo* a *toucinho/toicinho* ukazují v Tabulce č.9 na jednoznačnou preferenci varianty s /ow/ a minimální míru variace, u slova *louça/loiça* data shodně ukazují naopak spíše na preferenci varianty s /oj/ a velkou míru variace.

Tabulka č.9: diftongizace /u/

Slovo	Slovníky	Korpus NOW 2012-19	Dotazník 2024
<u>frouxo</u> /froixo	(>froixo)	164/0	87/0 (+3)
<u>toucinho</u> /toicinho	(>toicinho)	218/0	88/1 (+4)
louça/loiça	(>loiça)	670/908	22/34 (+37)

V našem souboru zbývá 6 slov obsažených v Tabulce č.10, jež, vzhledem k nejasnosti jejich původu, není možné brát v této analýze v potaz. Zjevné je jen tolik, že mají odlišné tendence. U některých ze slov s nejasnou etymologií převažuje jednoznačně /oj/ – např.

doudo/doido, u jiných naopak jednoznačně /ow/ – např. *ouriço/oiriço*. Některá slova mají vysokou míru oscilace mezi dvojhláskami, i když je u nich stále znatelná převaha jedné či druhé varianty – např. *arcabouço/arcaboíço*, *estouro/estoiro*.

Tabulka č.10: nejasný původ

Slovo	Slovníky	Korpus NOW 2012-19	Dotazník 2024
<u>arcabouço/arcaboíço</u>	(=, >arcaboíço)	17/73	41/29 (+19)
<u>estouro/estoiro</u>	(>estoiro)	88/63	39/24 (+30)
<u>doudo/doido</u>	(>doudo)	1/484	0/91 (+2)
<u>pelouro/peloiro</u>	(>peloiro)	3326/1	–
<u>balouço/baloíço</u>	(=)	13/217	4/78 (+10)
<u>ouriço/oiriço</u>	(>oiriço)	192/0	92/0 (+1)

Variace dvojhlásky se týká slov s poměrně širokou škálou procesů, jež k jejímu vzniku vedly. Skupiny vymezené etymologií dvojhlásek v mnoha případech netvoří dostatečně velké celky na to, aby byla podmíněnost preference dvojhlásky právě tímto faktorem přesvědčivá. Celkem jsme uvedli slova s 8 různými procesy stojícími za vznikem dvojhlásky. Celkově se dají pozorovat dvě hlavní kritéria – preference a míra variace. U nejpočetnější skupiny s dvojhláskou vyvinutou z latinského primárního /aw/ panuje určitá shoda v prvním kritériu, nikoli v druhém. Konzistenci dle druhého kritéria, téměř neexistující variaci diftongu, vykazují slova s dvojhláskou vzniklou semivokalizací /k/, ale nejedná se u všech těchto slov o tentýž diftong. Nej Konzistentnější výsledky vzhledem k oběma kritériím vykazuje skupina, u níž původně dvojhláska vznikla procesem metateze.

6.3. Frekvence v závislosti na fonologickém kontextu

V dalším kroku budeme nahlížet na variaci v kontextu fonologického prostředí. Předpokládáme, že na preferenci jedné či druhé dvojhlásky bude mít vliv její bezprostřední fonologické okolí. Vedle hledání pravidelnosti pro preferenci dvojhlásky se pokusíme vysledovat, v čem spočívá vysoká či nízká míra oscilace mezi dvojhláskami, pro níž se v předcházejícím schématu žádná příčina či pravidelnost nenabízela. Autoři knihy *Sociolingvistika: metody a interpretace* Milroy a Gordon v kapitole *Zkoumání fonologické*

variace zmiňují různé fonologické faktory jako jazykové podmínění proměnných. „Fonologické proměnné jsou velmi často ovlivňovány svým bezprostředním fonetickým kontextem. [...] Vedle sousedních segmentů mohou mít na variaci vliv další aspekty fonologického kontextu. Ukázalo se například, že důležitý vliv na samohláskovou variaci ve Filadelfii má slabičná struktura.”⁸⁶ Vedle těchto faktorů uvádějí zmínění autoři vliv na variaci v podobě spojitých řečových procesů, kdy může docházet k alternacím na slabičných hranicích.⁸⁷ Ježto ale v našem případě k oscilacím mezi dvojhláskami /ow/ a /oj/ nedochází nikdy ve finálních pozicích, je takový faktor vyloučen. Budeme se proto zaměřovat na první dva fonologické faktory, bezprostřední fonetický kontext a slabičnou strukturu.

6.4. Grafémy *e* a *i* v nefinální slabice

V datech sestavených v rámci slovníkového výzkumu jsme zaznamenali několik slov, která mezi svými historickými formami obsahují také zápis, v němž se ve slabice předcházející diftongu objevuje grafém *i* namísto grafému *e* – *cenoura/cenoira*: 1562 *cinoura*; *ceroula/ceroila*: 1540 *çiroulas*, 1562 *ciroulas*; *pelouro/peloiro*: 1639 *pilouro*; *tesouro/tesoiro*: sXV *tisouros*; *tesoura/tesoira*: sXV *tizoura*; *besouro/besoiro*: 1712 *bisouro*, 1712 *bizouro* (viz Tabulka č.1).⁸⁸ V těchto historických zápisech následuje shodně u všech příkladů po grafému *i* dvojhláska /ow/ a nikdy dvojhláska /oj/.

Záměna grafému *e* s grafémem *i* se ve všech uvedených případech udála v nepřízvučné slabice. Je tedy pravděpodobně následkem procesu redukování samohlásek, který jsme uváděli mezi základními fonetickými a fonologickými procesy v podkapitole *Fonologická variace*. Samohlásky v nepřízvučných slabikách jsou méně stabilní a podléhají neutralizaci.⁸⁹

Slova, u kterých se objevily uvedené historické formy, jsme zaznamenali do Tabulky č.11 spolu s údaji o jejich frekvenci. Ta vypovídá shodně o preferenci dvojhlásky /ow/ i nízké míře variace s dvojhláskou /oj/. Navíc je nápadná slabičná struktura tvořená 3 slabikami s grafémem *e* v protonické slabice. Fonémy realizující se v protonické slabice představované grafémem *e* ve slovech začínajících na souhlásku, jako jsou právě slova *cenoura/cenoira*,

⁸⁶ MILROY, L.; GORDON, M.J.; CHROMÝ, J. a NEKVAPIL, J., cit. d., s. 156

⁸⁷ Tamtéž, s. 157

⁸⁸ https://houaiss.uol.com.br/corporativo/apps/uol_www/v6-1/html/index.php#3

⁸⁹ MATEUS, M.M. *Gramática da Língua Portuguesa.*, cit. d., s. 363

tesouro/tesoiro, tesoura/tesoira, besouro/besoiro, pelouro/peloiro, jsou fonémy /e/ či /ɛ/⁹⁰. Takto definovaný a situovaný foném je společným prvkem pro všech 5 výše uvedených slov, jako i pro další dvě slova nadcházející v Tabulce č.11 po těchto jmenovaných.

Tabulka č. 11

Slovo	Slovníky	Korpus NOW 2012-19	Dotazník 2024	Slabiky	Převaha /ow/
<u>cenoura/</u> cenoira	(>cenoira)	869/0	93/0 (+0)	<i>e-ou-a (3)</i>	+
<u>tesouro/</u> tesoiro	(>tesoiro)	2344/0	89/1 (+3)	<i>e-ou-o (3)</i>	+
<u>tesoura/</u> tesoira	(>tesoira)	514/0	88/0 (+5)	<i>e-ou-a (3)</i>	+
<u>besouro/</u> besoiro	(>besoiro)	53/3	79/6 (+8)	<i>e-ou-o (3)</i>	+
<u>pelouro/</u> peloiro	(>peloiro)	3326/1	–	<i>e-ou-o (3)</i>	+
<u>repousar/</u> repoisar	(>repoisar)	394/0	92/0 (+1)	<i>e-ou-a (3)</i>	+
<u>bebedouro/</u> bebedeiro	(>bebedeiro)	83/0	86/3 (+4)	<i>e-e-ou-o (4)</i>	–
<u>estouro/</u> estoiro	(>estoiro)	88/63	39/24 (+30)	<i>e-ou-o (3)</i>	+
<u>pousio/</u> poisio	(>poisio)	98/5	68/9 (+13)	<i>ou-i-o (3)</i>	+
<u>pelourinho/</u> peloirinho	(>peloirinho)	94/0	76/9 (+6)	<i>e-ou-i-o (4)</i>	+
<u>toucinho/</u> toicinho	(>toicinho)	218/0	88/1 (+4)	<i>ou-i-o (3)</i>	+
<u>ouriço/</u> oiriço	(>oiriço)	192/0	92/0 (+1)	<i>ou-i-o (3)</i>	+
<u>biscouto/</u> biscoito	(>biscouto)	0/201	2/91 (+0)	<i>i-oi-o (3)</i>	–

Ke stávajícím slovům jsme do Tabulky č.11 z našeho souboru 39 slov zařadili i všechna další slova, která mají v nefinální slabice přilehlé k variující dvojhlásce grafém *e* či *i*. Tím vzniknul soubor celkem 13 slov vykazujících velmi podobné údaje z hlediska preference dvojhlásky i míry variace a to na základě všech 3 uváděných zdrojů dat. U 12 z těchto 13 slov můžeme pozorovat stejný trend, jaký naznačily první příklady se specifickými historickými formami, tedy jasnou preferenci varianty s /ow/ a nízkou míru variace s dvojhláskou /oj/. Výjimku tvoří slovo *biscouto/biscoito*, u kterého vidíme, shodně s hierarchizací variant ve

⁹⁰ TLÁSKAL, J., cit. d., s.160

slovnících, naopak naprostou převahu dvojhlásky /oj/. Jistou výjimku lze spatřovat také ve slově *estouro/estoiro*, a to z hlediska míry variace, která je v porovnání se všemi ostatními stejně definovanými slovy velmi vysoká.

Bezprostřední fonologický kontext variující dvojhlásky v následujících spodních 6 slovech Tabulky č.11 je definován následovně. Ve slově *estouro/estoiro* se grafém *e* taktéž nachází v protonické slabice. Specifické je však toto slovo tím, že začíná na samohlásku a nikoli souhlásku, jak tomu bylo u předešlých popsanych případů. Foném zapsaný grafémem *e*, jež se realizuje v takto definované pozici, je archifoném /E/. V případě slova *estouro/estoiro* se tento archifoném navíc realizuje ve své poziční variantě vysoké středozadní samohlásky [i] definované koncovým /S/ v této slabice.⁹¹ Předpokládáme, že tato fonologická realita je příčinou výrazně odlišné míry oscilace dvojhlásky v tomto slově oproti 6 výše uvedeným slovům se stejnou grafematickou jadernou strukturou slabik.

Ve slovech – *pousio/poisio*, *pelourinho/peloirinho*, *toucinho/toicinho*, *ouriço/oiriço* se v posttonické nefinální slabice následující po slabice s variující dvojhláskou realizuje foném /i/.

Pouze ve slově *biscouto/biscoito* se foném /i/ objevuje v protonické slabice předcházející variující dvojhlásku. V této pozici se foném /i/ realizuje ve své variantě vysoké středozadní samohlásky [i], definované koncovým /S/ dané slabiky (podobně jako např. ve slově *piscar*).⁹² Výjimečná struktura a poziční varianta [i] mohou být příčinou odlišností ve frekvenci dvou variant slova. Ovšem vzhledem k tomu, že se u slova *biscouto/biscoito* jedná o naprostou převahu tvaru s diftongem /oj/, uvažovat by se dalo o zásadním vlivu především etymologie diftongu, kterou jsme specifikovali výše.

6.5. Grafém *a* v nefinální slabice

Předmětem další analýzy byla ostatní slova našeho korpusu s odlišným fonologickým kontextem a odlišnou slabičnou strukturou od těch, jež mají slova v Tabulce č.11. Do Tabulky č.12 jsme zanesli troj- a více slabičná slova, jež mají všechny kromě jediné výjimky, slova *outubro/oitubro*, společný grafém *a* v protonické slabice.

⁹¹ TLÁSKAL, J., cit. d., s. 158-159

⁹² Tamtéž, s.160

U prvních pěti slov můžeme pozorovat výraznou preferenci diftongu /oj/. U slova *arcabouço/arcaboíço* sledujeme nejednotnost ohledně preference diftongu plynoucí z počtu výskytů v korpusu oproti preferenci plynoucí z dotazníkového šetření. Velká míra variace dvojhlásky v tomto slově je také v souladu se značením hesel ve slovníku Priberam, neboť ten varianty nijak nehierarchizuje.

Tabulka č.12

Slovo	Slovníky	Korpus NOW 2012-19	Dotazník 2024	Slabiky	Převaha /oj/
<u>afouto/afoito</u>	(>afouto)	0/127	18/65 (+5)	<i>a-oi-o (3)</i>	+
<u>papoula/papoila</u>	(=, >papoila)	5/267	2/89 (+2)	<i>a-oi-a (3)</i>	+
<u>agouro/agoiro</u>	(>agoiro)	19/45	10/61 (+18)	<i>a-oi-o (3)</i>	+
<u>balouço/baloíço</u>	(=)	13/217	4/78 (+10)	<i>a-oi-o (3)</i>	+
<u>calouro/caloiro</u>	(=, >caloiro)	5/222	2/86 (+5)	<i>a-oi-o (3)</i>	+
<u>arcabouço/arcaboíço</u>	(=, >arcaboíço)	17/73	41/29 (+19)	<i>a-a-ou-o (4)/ a-a-oi-o (4)</i>	+/-
<u>salmoura/salmoira</u>	(>salmoira)	93/0	70/9 (+10)	<i>a-ou-a (3)</i>	-
<u>vassoura/vassoira</u>	(>vassoira)	269/0	90/1 (+2)	<i>a-ou-a (3)</i>	-
<u>logradouro/logradoiro</u>	(>logradoiro)	184/0	64/13 (+11)	<i>o-a-ou-o (4)</i>	-

V případech, kdy slovo začíná na samohlásku, i v případech, kdy slovo začíná na souhlásku, se v protonické slabice mohou realizovat dva fonémy odpovídající grafické podobě *a*: otevřený foném /a/ a polootevřený foném /ɐ/.⁹³ Zaměříme-li se na míru variace u prvních šesti slov v Tabulce č.12, můžeme pozorovat rozdíl právě mezi slovy začínajícími

⁹³ TLÁSKAL, J., cit. d., s.158

na samohlásku a slovy začínajícími na souhlásku. U slov *afouto/afuito*, *agouro/agoiro*, *arcabouço/arcaboço* je oscilace dvojhlásek častější, zatímco u slov začínajících na souhlásku – *papoula/papoila*, *balouço/baloço*, *calouro/caloiro*, je variace s nepreferovanou dvojhláskou /oj/ mnohem výjimečnější. Popsané kritérium, zda slovo začíná na samohlásku, či na souhlásku, považujeme za určující, co se týče míry oscilace mezi dvěma variantami diftongu.

Přestože se ve slovech *vassoura/vassoira*, *salmoura/salmoira* a *logradouro/logradoiro* objevuje v protonické slabice stejná samohláska, jako v ostatních slovech v Tabulce č.12, preference dvojhlásky je v těchto třech slovech opačná. Společným jmenovatelem těchto tří slov je původ etymologické dvojhlásky /oj/ vzniklé metatezí hlásek ve slově. V předchozí kapitole se tato etymologická skupina ukázala jako velmi stabilní. 7 z 8 případů slov ve variaci vykazovalo shodně preferenci téhož neetymologického diftongu /ow/ a malou variaci. Máme za to, že etymologický faktor u těchto slov je určující a převažující nad vlivem fonologického kontextu. K převažujícím variantám *vassoura*, *salmoura* a *logradouro* je vhodné přiřadit také preferovanou variantu *bebedouro*, kterou jsme na základě fonologického kontextu zařadili do Tabulky č.11, kde pro svou preferenci nijak nevyčnívala. Jedná se nicméně taktéž o slovo s dvojhláskou vzniklou metatezí a předpokládáme u ní taktéž preferenci dvojhlásky danou etymologií, a nikoli fonologickým kontextem.

6.6. Dvojslabičná slova

Dvojslabičná slova jsme rozdělili do dvou různých tabulek na základě míry jejich variace. Fonologický kontext těchto slov je tvořen pouze finální slabikou a preference i míra variace se u stejných sousedních samohláskových segmentů prolíná.

Tabulka č.13 zobrazuje dvojslabičná a navíc jedno jednoslabičné slovo, u nichž všechny údaje ukazují na ustálení jedné z variant a velmi nízkou variaci s nepreferovaným diftongem. Tabulka č.14 zobrazuje dvojslabičná slova, u nichž data vykazují naopak vysokou míru oscilace mezi dvěma dvojhláskami.

Dvojslabičná slova disponují omezeným fonologickým prostředím, které je tvořené pouze finální slabikou. Ve finální slabice se objevují různé samohláskové fonémy a nic nenasvědčuje tomu, že by většinou vykazovaly jednotný vliv na preferenci dvojhlásky.

Tabulka č.13

Slova	Slovníky	Korpus NOW 2012-19	Dotazník 2024	Slabiky
<u>ouro</u> /oiro	(>oiro)	22945/142	89/0 (+4)	<i>ou-o</i> (2)
cousa/ <u>coisa</u>	(>cousa)	30/nad 100 000	0/88 (+5)	<i>oi-a</i> (2)
<u>mouro</u> /moiro	(>moiro)	138/1	87/1 (+5)	<i>ou-o</i> (2)
<u>lousa</u> /loisa	(>loisa)	67/1	75/6 (+8)	<i>ou-a</i> (2)
fouce/ <u>foice</u>	(>fouce)	1* (<i>se fouce assim</i>)/205	2/87 (+4)	<i>oi-e</i> (2)
noute/ <u>noite</u>	(>noute: arch.)	1/nad 100 000	1/92 (+0)	<i>oi-e</i> (2)
outo/ <u>oito</u>	(>outo: řidč.)	–/nad 100 000	0/91 (+2)	<i>oi-o</i> (2)
<u>frouxo</u> /froixo	(>froixo)	164/0	87/0 (+3)	<i>ou-o</i> (2)
doudo/ <u>doido</u>	(>doudo)	1/484	0/91 (+2)	<i>oi-o</i> (2)
dous/ <u>dois</u>	(>dous: arch; řidč.)	0/nad 100 000	0/93 (+0)	<i>oi</i> (1)

Tabulka č.14

Slova	Slovníky	Korpus NOW 2012-19	Dotazník 2024	Slabiky
louro/loiro	(>loiro)	569/438	21/48 (+24)	<i>ou-o/ oi-o</i> (2)
touro/toiro	(>toiro)	1417/707	84/0 (+9)	<i>ou-o/ oi-o</i> (2)
<u>ouço</u> /oiço	(=), x oiço	1056/570	38/15 (+40)	<i>ou-o/ ou-o</i> (2)
pouso/poiso	(>poiso)	133/221	67/11 (+13)	<i>ou-o</i> (2)
pousar/poisar	(>poisar)	551/21	63/5 (+25)	<i>ou-a/ oi-a</i> (2)
louça/loiça	(>loiça)	670/908	22/34 (+37)	<i>ou-a/ oi-a</i> (2)

Například ve slově *lousa/loisa*, majícím finální fonémem /ɐ/, je preferována stejná dvojhláska jako ve slově *mouro/moiro*, majícím finální foném /u/. Dvojhláska /oj/ je shodně preferovanou dvojhláskou pro slova *cousa/coisa*, *fouce/foice*, *doudo/doido*, která mají ve finální posttonické slabice tři různé fonémy: archifoném /A/, archifoném /E/ a foném /u/. V Tabulce č.14 zase velmi osciluje diftong jak ve slově *louro/loiro* s finální samohláskou /u/, tak ve slově *louça/loiça* s finální samohláskou /ɐ/.

Jediným slovem z našeho souboru 39 slov, které jsme v této podkapitole nezařadili do žádné z Tabulek č.11 - 14, je slovo *outubro/oitubro*, neboť má vedle ostatních slov jedinečný fonologický kontext. Jedná se o trojslabičné slovo, v jehož slabice přilehlé variujícímu diftongu se nachází foném /u/. Z toho pohledu nezapadá do žádné z definovaných tabulek. Slovní tvar s nepreferovanou dvojhláskou se v našich datech nevyskytl ani jednou a slovo i podle slovníkového výzkumu vykazuje velkou konzistenci ve volbě pouze jedné varianty slova. Jedinečnost slova *outubro/oitubro* jsme pozorovali také v rámci etymologické skupiny slov s dvojhláskou /oj/ vzniklou semivokalizací /k/, kde všechna slova byla maximálně konzistentní v jednom tvaru slova, avšak pouze slovo *outubro* bylo, co se týče preference, konzistentní ve svém tvaru s neetymologickou dvojhláskou.

Závěr

Cílem této práce bylo představit dvojhlásky /ow/ a /oj/ a zmapovat variaci, která se v portugalštině u těchto dvou dvojhlásek vyskutekuje. Z počátku byla pozornost zaměřena na dvojhlásky, jejich foneticko-fonologickou strukturu a procesy, které je utvářely. Následně se pozornost přesunula na variaci, její roli v jazyce, na princip fonologické variace a na variaci vyskytující se v portugalštině u mnoha slov s dvojhláskou /ow/ či /oj/.

V praktické části je předmětem nejprve sestavení souboru celkem 66 slov, u kterých byla pomocí slovníků potvrzena variace studovaných dvojhlásek. Ke slovům byl ve většině případů dohledán etymon a určen původ dvojhlásky. Výsledkem tohoto kroku je vymezení etymologických východisek pro dvojhlásky ve slovech, která vstupují do této variace a doplnění o další taková východiska s původem v arabském *aw*, španělské samohlásce *o* a latinské samohlásce *u*.

Z frekvenční analýzy hodnocené z hlediska etymologie dvojhlásek vyplývá, že v nejvyšším počtu se variace dvojhlásky v různé míře dotýká slov s etymologickou dvojhláskou /ow/ vyvinutou z latinského AU. Dále můžeme konstatovat konzistenci preference neetymologické dvojhlásky /ow/ ve slovech, v nichž k vývoji původní dvojhlásky /oj/ došlo procesem metateze. Vysokou konzistenci v jediném slovním tvaru prokazuje skupina s dvojhláskou vzniklou semivokalizací /k/ ve skupině -oct-.

Po shrnutí výsledků frekvenční analýzy hodnocené z hlediska fonologického kontextu můžeme konstatovat, že preference dvojhlásky ve slově závisí ve většině případů na slabičné struktuře a na sousední, zpravidla protonické, samohlásce. Slabičná struktura je rozhodujícím faktorem v tom smyslu, že určuje, zda je bezprostřední okolí variující dvojhlásky tvořené pouze finální samohláskou, či zda je tvořeno i samohláskou nefinální. Toto kritérium dělí slova ve variaci na dvojslabičná (případně i jednoslabičná) a trojslabičná (případně i víceslabičná).

Pro dvojslabičná slova je charakteristická buďto vysoká konzistence v preferování pouze jednoho slovního tvaru se znaky minimální variace s opačnou dvojhláskou, jako je tomu například u slov *mouro*, *coisa* či *oito*. Pro druhou část dvojslabičných slov je naopak charakteristická velká míra oscilace mezi dvojhláskami, jako je tomu například u slov *louro/*

loiro, ouço/oiço, louça/loiça. Ježto mají tato slova jen velmi omezený fonologický kontext, který by preferenci mohl definovat, jedná se o dvojí situaci, kdy výsledkem jedné je ustálení jednoho slovního tvaru, výsledkem druhé je dosud přetrvávající oscilování mezi dvěma dvojhláskami.

Pro slova troj- a víceslabičná je ve většině případů určující, jaká samohláska se nachází v nefinální slabice přilehlé variujícímu diftongu. Je-li zastoupena samohláskou /e/, pak převažují tvary s dvojhláskou /ow/, je-li zastoupena samohláskou /ɐ/, pak převažuje zpravidla dvojhláska /oj/. Fonologický kontext má také zásadní vliv na míru variace. Začíná-li takto definované slovo na samohlásku, vykazuje oproti slovům začínajícím souhláskou výrazně vyšší míru variace.

Resumé

Bakalářská práce *Variace diftongu ou/oi v evropské portugalštině* se věnuje dvojhláskám /oj/ a /ow/ především z foneticko-fonologického a etymologického hlediska a z hlediska jejich vzájemného variování, ke kterému u množství portugalských slov dochází. Tato práce si klade za cíl definovat a rozlišit foneticko-fonologické segmenty utvářející tyto dvojhlásky a sestavit přehled zdrojů, které ke vzniku a vývoji jedné i druhé dvojhlásky vedly. Dalším cílem této práce je zmapovat teorie týkající se této variace, jazykové procesy, které mohly být její příčinou a zmapovat podobu variace v současné portugalštině.

Teoretická část práce se zaměřuje na popsání procesů souvisejících s vývojem orálních klesavých dvojhlásek v portugalštině, jimiž jsou i dvojhlásky /oj/ a /ow/. Práce nahlíží tendence, jež klesavé orální dvojhlásky utvářejí a jimž tyto dvojhlásky podléhají. Kromě etymologie studovaných dvojhlásek se teoretická část práce věnuje variaci jako nedílné součásti živého jazyka. Tento celek popisuje především princip změny zvuku, která se prosazuje a proniká do jazykového systému. Náledně je takováto změna předmětem výzkumu představujícího praktickou část této bakalářské práce.

Praktická část práce vychází ze sestavení souboru slov, ve kterém se, v souladu s portugalskými slovníky, objevuje zkoumaná variace. K jednotlivým 66 slovům, která jsou základem pro další výzkum, uvádíme etymony a na základě etymologických procesů řadíme variující slova do několika skupin. Předpokládaná etymologická východiska vyplývající z teoretické části díky vlastnímu výzkumu rošiřujeme o další etymologické skupiny variujících slov mající původ v arabských, španělských a latinských slovech.

Druhá část dále předkládá frekvenční analýzu. Data pocházejí v první řadě z korpusu současné portugalštiny NOW 2012 - 2019 (News on the Web). U každého slova byl vyhledán počet výskytů jedné a druhé varianty v portugalské části tohoto korpusu. Tyto hodnoty jsou uvedeny v souhrnné Tabulce č.1 s dalšími informacemi o etymologii dvojhlásek a hierarchizaci slov ve slovnících. Pro další výzkum byla určena spodní hranice padesáti výskytů daného slova v řečeném korpusu, aby data poskytovala dostatečnou relevanci. Druhým zdrojem dat pro 39 slov nacházejících se nad určeným limitem je vlastní dotazníkový výzkum provedený v rámci této práce. 93 portugalských rodilých mluvčích mělo u každého

slova hlasovat pro variantu s /ow/, variantu s /oj/, nebo zvolit možnost, že používají obě varianty slova. S těmito daty je proveden výzkum popisující závislost preference dvojhlásky a míry osciace mezi dvojhláskami na původu dvojhlásky, slabičné struktuře a bezprostředním samohláskovém kontextu dvojhlásky ve slovech s touto variací.

Resumo

A tese de licenciatura *Variação do ditongo ou/oi no português europeu* aborda os ditongos /oj/ e /ow/ sobretudo do ponto de vista fonético-fonológico e etimológico e do ponto de vista da sua variação mútua, que ocorre em muitas palavras portuguesas. Este trabalho tem como objetivo definir e distinguir os segmentos fonético-fonológicos que formam estes ditongos e compilar uma visão geral das fontes que levaram à origem e desenvolvimento de ambos os ditongos. Outro objetivo desta tese é mapear as teorias relativas a esta variação, os processos linguísticos que a podem ter causado e mapear a forma da variação no português contemporâneo.

A parte teórica da tese centra-se na descrição dos processos envolvidos na evolução dos ditongos orais em português, que incluem os ditongos /oj/ e /ow/. A tese analisa as tendências que formam os ditongos orais e às quais esses ditongos estão sujeitos. Para além da etimologia dos ditongos estudados, a parte teórica da tese trata da variação como parte integrante da língua viva. Esta parte descreve, em primeiro lugar, o princípio da variação sonora que se afirma e permeia o sistema linguístico. Posteriormente, essa variação é objeto de investigação que constitui a parte prática desta tese de licenciatura.

A parte prática do trabalho baseia-se na compilação de um conjunto de palavras em que, de acordo com os dicionários portugueses, aparece a variação em estudo. Para cada uma das 66 palavras que constituem a base da investigação subsequente, fornecemos etimónios e, com base em processos etimológicos, classificamos as palavras de variação em vários grupos. Estendemos as bases etimológicas assumidas resultantes da parte teórica, graças à nossa própria investigação, a outros grupos etimológicos de palavras de variação com origem em palavras árabes, espanholas e latinas.

A segunda parte apresenta a análise de frequência. Os dados provêm principalmente do corpus NOW 2012 - 2019 (News on the Web) do português contemporâneo. Para cada palavra, foi pesquisado o número de ocorrências de uma e outra variante na parte portuguesa deste corpus. Estes valores são apresentados no quadro núm.1, com mais informações sobre a etimologia das palavras duplas e a hierarquia das palavras nos dicionários. Para a prossecução da investigação, foi determinado um limite inferior de cinquenta ocorrências de

uma dada palavra no referido corpus, a fim de dar aos dados relevância suficiente. A segunda fonte de dados para as 39 palavras acima do limite especificado é o inquérito por questionário auto-administrado realizado por esta tese. 93 falantes nativos de português foram convidados a votar na variante com /ow/, na variante com /oj/, ou a escolher a opção de usar ambas as variantes para cada palavra. Com estes dados é conduzida uma investigação que descreve a dependência da preferência pelo ditongo e o grau de oscilação entre ditongos em relação à origem do ditongo, à estrutura silábica e ao contexto vocálico adjacente ao ditongo em palavras com esta variação.

Seznam použité literatury

AZEVEDO, M. M. *Portuguese: a linguistic introduction*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. [online]. [cit. 2024-02-10]. Dostupné z: <<https://doi.org/10.1017/CBO9780511755057>>.

BROCARD, M. T. *Tópicos de História da Língua Portuguesa*. Lisboa: Edições Colibri, 2014. ISBN 978-989-689-389-7.

CARVALHO, M.J. *Ditongos orais e seus processos evolutivos na história do português*. [online]. Estudos de lingüística galega, vol. 10 (2018), s. 41-54. ISSN 1889-2566. Dostupné z: <https://doi.org/10.15304/elg.10.4538>. [cit. 2024-02-02].

CINTRA, L.F. L. *Nova Proposta de Classificação dos Dialectos Galego-portugueses*. [online]. Boletim de Filologia, Lisboa, Centro de Estudos Filológicos, vol. 22 (1971), s. 81-116. Dostupné z: <<http://cvc.instituto-camoes.pt/hlp/biblioteca/novaproposta.pdf>> [cit. 2024-02-03].

CUNHA, A. G. *Dicionário etimológico Nova Fronteira da língua portuguesa*. 2. ed. Rio de Janeiro: Nova Fronteira, 2002. ISBN 978-85-209-0846-4.

CUNHA, C., CINTRA, L.F.L. *Breve gramática do português contemporâneo*. Lisboa: Sá da Costa, 1991. 4.a ed. ISBN 978-972-9230-05-9.

CUNHA, C., CINTRA, L.F.L. *Nova gramática do português contemporâneo*. Lisboa: João Sá da Costa, 1999. 15.a ed.. ISBN 972-9230-00-5.

ČERMÁK, F. *Jazyk a jazykověda*. 3., dopl. vyd. Praha: Karolinum, 2007. ISBN 978-80-246-0154-0.

HORNE, M. *The evolution of the Portuguese diphthongs EI and OU in the dialects of Lisbon and Monsanto*. [online]. Cahiers Linguistiques d'Ottawa, vol. 7 (1979), s. 39-64. University of Ottawa. Dostupné z: <<https://portal.research.lu.se/en/publications/the-evolution-of-the-portuguese-diphthongs-ei-and-ou-in-the-diale>> [cit. 2024-03-11].

HRICSINA, J. *Vývoj portugalského jazyka*. Praha: Karolinum, 2015. ISBN 978-80-246-2979-7.

HRICSINA, J. *Zaměňování diftongů /ow/ a /oj/ ve vývoji evropské portugalštiny*. [online]. Časopis pro moderní filologii. roč. 99 (2017), č.1, s. 74-85. ISSN 0008-7386. Dostupné z: <<https://casopispromodernifilologii.ff.cuni.cz/en/magazin/2017-99-1-2/>> [cit. 2024-02-02].

HUBER, J. *Altportugiesisches Elementarbuch*. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung, 1933.

JINDROVÁ, J. – VAVŘÍN, M. – ZASINA, A. J.: Korpus InterCorp – portugalština, verze 15 z 11. 11. 2022. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2022. Dostupný z: <<http://www.korpus.cz>>

KRČMOVÁ, M. *Aproximanta*. [online]. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.). *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*, 2017. Dostupné z: <<https://www.czechency.org/slovník/APROXIMANTA>>. [cit 2024-02-19].

LABOV, W. *The Social Motivation of a Sound Change*. In: *Sociolinguistic Patterns*. [online]. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972. Dostupné z: <<https://web.stanford.edu/~eckert/PDF/LabovVineyard.pdf>> [cit. 2024-3-17].

MARTINS, A. M. *O português numa perspectiva diacrónica e comparativa*. [online]. In MARTINS, A.M. a CARRILHO E. (ed.). *Manual de linguística portuguesa*. Berlin: De Gruyter, 2016, s. 1-42. ISBN 9783110374483. Dostupné z: EBSCOhost <<https://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=nlebk&AN=1362701&lang=cs&site=ehost-live>>. [cit. 2024-03-20].

MATEUS, M.H.M. *Gramática da Língua Portuguesa*. Lisboa: Caminho, 1989. 4.a ed. ISBN 972-21-0445-5.

MATEUS, M. H. M., ANDRADE, A., VIANA, M.C. a VILLALVA A. *Fonética, fonologia e morfologia do português*. Lisboa: Universidade Aberta, 1990. ISBN 978-972-674-051-3.

MILROY, L.; GORDON, M.J.; CHROMÝ, J. a NEKVAPIL, J. *Sociolingvistika: metody a interpretace*. Praha: Karolinum, 2012. ISBN 978-80-246-2125-8.

PEIXOTO, J. S. *O ditongo em português: história, variação e gramática*. [online]. *Revista Lingüística / Revista do Programa de Pós-Graduação em Linguística da Universidade Federal do Rio de Janeiro*. vol. 7, núm. 1, junho de 2011. ISSN 1808-835X 1. Dostupné z <<https://revistas.ufrj.br/index.php/rl/article/view/4454>>. [cit. 2024-03-7].

SILVA, R.V.M. *O Português arcaico: uma aproximação*. Lisboa: Imprensa Nacional-Casa da Moeda, 2008. ISBN 978-972-27-1626-0.

TEYSSIER, P. *História da língua portuguesa*. [online]. Martins Fontes, Digital Source. Z francouzského originálu do portugalštiny přeložil Celso Cunha. Dostupné z: <https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/158086/mod_resource/content/1/TEYSSIER_HistoriaDaLinguaPortuguesa.pdf>. [cit. 2024-02-12].

TEYSSIER, P. Clarinda de Azevedo Maia, História do Galego-Português. [recenze] [online]. Paris: Klincksieck, Cahiers de Linguistique Hispanique Médiévale, vol. 13 (1988), num. 1, s. 62-73. ISSN 0396-9045. Dostupné z: PERSEE - Portail de revues scientifiques en sciences humaines et sociales <<https://doi.org/10.3406/cehm.1988.958>>. [cit. 2024-02-05].

TLÁSKAL, J. *Fonetika a fonologie současné evropské portugalštiny*. 2., přeprac. vyd. Praha: Karolinum, 2006. ISBN 978-80-246-1228-7.

VELOSO, A.P. *A Variação ou ~ oi em Portugal Continental*. Disertační práce. [online]. Lisboa: Universidade de Lisboa, 2013. Dostupné z: <https://repositorio.ul.pt/bitstream/10451/10138/1/ulfl147999_tm.pdf>. [cit. 2024-03-10].

WILLIAMS, E.B. *From Latin to Portuguese: Historical Phonology and Morphology of the Portuguese Language* [online]. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1962. ISBN 978-1-5128-0895-7. Dostupné z: doi:[10.9783/9781512808957](https://doi.org/10.9783/9781512808957), <<https://www-degruyter-com.ezproxy.is.cuni.cz/document/doi/10.9783/9781512808957/html#APA>>. [cit. 2024-04-02]. s. 85-86

Elektronické slovníky a korpusy

<https://dicionario.priberam.org/>

https://houaiss.uol.com.br/corporativo/apps/uol_www/v6-2/html/index.php#0

<https://www.corpusdoportugues.org/now/>

https://www.korpus.cz/kontext/query?corpname=intercorp_v15_pt

Seznam zkratk⁹⁴

arab.: arabština

arch.: archaické

hanl.: hanlivé

kolokv.: kolokviální, nespisovné

lat.: latina

port.: portugalština

řidč.: řidčeji

šp.: španělština

vulg.: vulgární, lidový

⁹⁴ <https://slovníkcestiny.cz/zkratky.php>

Seznam příloh

Příloha č.1: Tabulka č.1

Příloha č.2: Dotazníky